

•
محمد سمیعی

•
نبرد قدرت در ایران
در دوره
جمهوری اسلامی

پی نوشت‌ها

مقدمه

۱. محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷).
۲. همان، ص ۶۵۸.
3. Bayram Sinkaya, *The Revolutionary Guards in Iranian Politics: Elites and shifting relations* (London and New York: Routledge, 2016), p. 23.
۴. سمیعی، همان، ص ۳۲۹.
5. www.tabnak.ir/fa/news/874840/ *۴۰ سالگی - انقلاب E2%80%8C بر-خلاف-پیش* [accessed 2/7/2023]
6. Zhand Shakibi, *Khatami and Gorbachev: Politics of Change in the Islamic Republic of Iran and the USSR* (London: I.B.Tauris, 2010); Jochen Bittner, "Is Rouhani an Iranian Gorbachev?", *The New York Times* (December 5, 2013).
۷. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹: انقلاب در بحران*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۴).
۸. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰: عبور از بحران*، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸).
۹. مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، *سازمان مجاهدین خلق؛ پیدایی تا فرجام (۱۳۸۴-۱۳۴۴)* (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۵)، ج ۳، ص ۱۵۷.
10. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52275> [accessed 25/07/2023]
۱۱. این اعداد در مقایسه میزان تولید ناخالص داخلی سرانه کشورها بین سال‌های ۱۹۷۸ و ۲۰۲۲، بر اساس اطلاعات بانک جهانی بر پایه دلار ثابت ۲۰۱۵ محاسبه شده است.
۱۲. محمد سمیعی، *خانواده در بحران: کشاکش الگوهای سنت و مدرنیته* (تهران: اطلاعات، ۱۳۹۳).

۱۳. نک: محمد سمیعی، *توسعه و خوشبختی در میان ایرانیان: چرا احساس می‌کنیم نسل‌های سوخته‌ایم؟* (تهران: نشر نی، ۱۴۰۰)، فصل اول.

۱۴. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۲۲.

۱۵. محمد سمیعی، «آزادی بیان در جامعه اسلامی بر اساس تفسیری متفاوت از امر به معروف و نهی از منکر»، *اسلام و علوم اجتماعی* (سال ۱۴، شماره ۲۸، ۱۴۰۱).

۱۶. به گفته یکی از پیشگامان فعال سیاسی در امریکا «اول باید به قدرت برسی — ق.د.رت — و پس از آن می‌توانی کارها را انجام دهی!» [First you must come into power - POWER - and then you can do things.]

Quoted in Paul Kenny, *Why Populism? Political Strategy from Ancient Greece to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023) p. xi.

۱۷. ساموئل هانتینگتون، *سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*، ترجمه محسن ثلاثی (تهران: علم، ۱۳۸۶)، صص ۱۴-۱۷.

فصل اول: روحانیت در جست‌وجوی آرمان‌شهر

1. <https://www.britannica.com/topic/revolution-politics> [accessed 31/7/2023]

2. Leon Trotsky, *The Russian Revolution* (New York, 1959) p. xi.

۳. محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نی، ۱۳۹۷)، ص ۴۱.

۴. همان، صص ۵۵۶-۵۵۷.

۵. محمد سمیعی، *توسعه و خوشبختی در میان ایرانیان: چرا احساس می‌کنیم نسل‌های سوخته‌ایم؟* (تهران: نی، ۱۴۰۰)، فصل دوم.

۶. کارل پوپر، *جامعه باز و دشمنان آن*، ترجمه عزت‌الله فولادوند (تهران: خوارزمی، ۱۳۸۰)، ص ۳۶۴.

۷. همان، ص ۵۲ و ۳۶۹. نویسندگان دیگری از جمله ملوین لاسکی در کتاب *آرمان‌شهر و انقلاب* و نورمن کوهن در کتاب *جست‌وجوی هزاره* نیز مانند پوپر در همین گروه قرار دارند.

Melvin Lasky, *Utopia & Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 1976).

Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, 2d ed. (New York, 1961).

۸. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۵۵.

۹. همان، ص ۵۵۶.

10. Cristina Flesher Fominaya, “Debunking Spontaneity: Spain's 15-M/Indignados as Autonomous Movement” in *Social Movement Studies* (Volume 14, 2015 - Issue 2), pp. 142-163; Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (New York: Random House, 1978).

۱۱. مهدی بازرگان، *انقلاب در دو حرکت* (تهران: مؤلف، ۱۳۶۳)، ص ۳۰.

12. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=20616> [accessed 1/08/2023]

۱۳. مرتضی مطهری، *پیرامون انقلاب اسلامی: مجموعه یادداشت‌ها سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های استاد شهید مرتضی مطهری پیرامون انقلاب اسلامی* (قم: صدرا، ۱۳۷۲)، صص ۱۷۶-۱۸۷.

۱۴. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۴۱۲.

۱۵. همان، ص ۳۵۶. برخی نویسندگان (حسن بیارجمندی، «ولایت فقیه و پیش‌نویس قانون اساسی» *نشریه علوم سیاسی* (سال هشتم شماره ۳، پیاپی ۳۱، پاییز ۱۳۸۴)) ادعا کرده‌اند که آیات نجفی‌مرعشی (کیهان، ۵۸/۵/۱) و گلپایگانی (جمهوری اسلامی، ۵۸/۳/۳۰) در مورد اضافه کردن ولایت فقیه به پیش‌نویس قانون اساسی تذکر داده بوده‌اند. اما با مراجعه به تفصیل نظرات مزبور و با توجه به این‌که هیچ یک از آنان نقش سیاسی ولایت فقیه را به گستردگی امام خمینی از منظر فقهی نپذیرفته بودند، مشخص می‌شود که ادعای مزبور فاقد اعتبار است. نخستین اعتراض با ذکر مبانی مستدل فقهی نسبت به لحاظ نکردن اصل ولایت فقیه در پیش‌نویس قانون اساسی توسط آیت‌الله منتظری طرح شد که در روزنامه *جمهوری اسلامی* ۵۸/۴/۲۴ به تفصیل بیان شده است.

۱۶. همان، ص ۲۹۴-۲۹۵. عزت‌الله سبحانی نیز درباره این اختلاف‌نظر در مورد تصویب نهایی پیش‌نویس قانون اساسی نقل مشابهی دارد. وی می‌گوید: «دو نظریه در این رابطه وجود داشت. یکی را بنده و یکی را هم بنی‌صدر و طرف‌داران او مطرح کردند. آقای بازرگان که نخست‌وزیر بودند و پدر بنده [یدالله سبحانی] که همکار ایشان بودند و برای جلسات قانونی بیشتر به شورای انقلاب می‌آمدند هم طرف‌دار طرح بنی‌صدر بودند. [طرح اول مبتنی بر تسریع تصویب قانون اساسی و انسجام بخشی به کشور بود.]

- طرح دوم مبتنی بر تشکیل مجلس مؤسسان بود. دلیل آن هم این بود که آقای بازرگان می‌گفتند چون امام در حکمی که برای من صادر کرده است انجام ده کار را نوشته‌اند که آخرین آن هم تشکیل مجلس مؤسسان است. پس به این ترتیب ما به مردم وعده داده‌ایم که مجلس مؤسسان خواهیم داشت. لذا این مجلس باید تشکیل شود. [...] آقای بنی‌صدر، طالقانی و اردبیلی طرفدار تشکیل مجلس مؤسسان بودند و در حزب جمهوری به‌جز آقای اردبیلی همه یعنی آقای بهشتی، هاشمی‌رفسنجانی و باهنر از طرح من دفاع می‌کردند. بحث هم بالا گرفته بود و پدر من خیلی متأثر و ناراحت شده بود. آقای هاشمی به پدر من گفت: آقای دکتر این قدر روی مجلس مؤسسان تأکید نکنید. بر حسب تجربه‌ای که در یک سال اخیر به دست آورده‌ایم، مطمئن هستم اگر مجلس مؤسسان تشکیل شود، حدود هفتاد هشتاد درصد آن روحانی خواهند بود و مجلسی با این ترکیب یک قانون اساسی ارتجاعی به شما تحویل می‌دهد. طوری که شما از پشیمانی انگشت خود را گاز خواهید گرفت.» بهمن احمدی امویی، *اقتصاد سیاسی ایران: در گفت‌وگو با عزت‌الله سبحانی / محسن نوربخش / مسعود روغنی زنجانی / مسعود نیلی / محمدعلی نجفی / حسین عادل* (تهران: آگاه، ۱۳۸۵)، صص ۴۴-۴۶. بنی‌صدر نیز در خاطرات خود آنچه را از عزت‌الله سبحانی نقل کردیم، تأیید می‌کند. لازم به ذکر است که این از معدود مواردی است که بنی‌صدر از آن اعلام پشیمانی می‌کند و می‌گوید: «در سیاست طمع زیادی نباید کرد. اگر همین رفتارم را قبول کرده بودیم شاید وضع بهتر می‌شد.» ابوالحسن بنی‌صدر، *خاطرات ابوالحسن بنی‌صدر (اولین رئیس‌جمهوری ایران)*، به کوشش حمید احمدی (برلین: انجمن مطالعات و تحقیقات تاریخ شفاهی ایران، ۱۳۸۰)، ص ۸۲.
۱۷. مهدی حائری یزدی، برگرفته از جلد نهم *تاریخ شفاهی ایران، دانشگاه هاروارد*، نوار چهارم. این بخش از خاطرات شفاهی در تهران توسط سه ناشر به صورت جداگانه چاپ شده است.
۱۸. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۶۸.
۱۹. «آخوند خراسانی»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*.
- [accessed 1/08/2023] www.cgie.org.ir/fa/article/237331/آخوند-خراسانی
۲۰. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۳۳۵.
۲۱. اگرچه تعداد منتخبان ۷۳ نفر بود، ولی عبدالرحمن قاسملو که رهبری حزب دموکرات کردستان را عهده‌دار بود، با توجه به غیرقانونی اعلام‌شدن آن حزب، از شرکت در مجلس خبرگان قانون اساسی باز ماند.
۲۲. اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، *راهنمای استفاده از صورت مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران* (تهران: اداره تبلیغات و انتشارات مجلس، ۱۳۶۸)، ص ۴۰۸.
۲۳. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰: عبور از بحران*، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸)، ص ۲۷۷.
۲۴. همان، ص ۲۹۲.
۲۵. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۴۱۵.
۲۶. همان، ص ۴۱۴.
۲۷. روح‌الله خمینی، *نامه‌ای از امام موسوی کاشف‌الغطاء* (بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۵۶)، ص ۹. برای ملاحظه سیه‌های از انتقادات امام خمینی به حوزه‌های علمیه، نک: مهدی سلیمانی، *پل تا جزیره: تأملاتی جامعه‌شناختی در موقعیت پساانقلابی روحانیت* (اصفهان: آرم، ۱۳۹۷)، ص ۱۰۴.
۲۸. مطهری، *پیرامون انقلاب اسلامی*، ص ۱۸۴.
29. Liyakat Takim, *The Heirs of the Prophet: Charisma and Religious Authority in Shiite Islam* (New York: State University of New York Press, 2006).
30. Robert Gleave, 'Between Ḥadīth and Fiqh: The "Canonical" Imāmī Collections of Akhbār', *Islamic Law and Society* (Vol. 8, No. 3, Hadith and Fiqh (2001)), pp. 350-382.
۳۱. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۷۰.
۳۲. همان، ص ۲۰۵.
۳۳. همان، از فصل پنجم تا نهم.
۳۴. همان، ص ۸۰.
۳۵. همان، صص ۲۲۷-۲۴۱.
۳۶. محمد سمیعی، «جست‌وجوی راه‌حلی مناسب برای یافتن حکم شرعی در مسائل اجتماعی»، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی* (شماره ۲۱، ۲-۱، ۱۳۹۲)، صص ۱۹۰-۲۰۴.
۳۷. برای شواهد تاریخی و روایی اختلاف در ثبوت رؤیت هلال نگاه کنید به: رضا مختاری، «مشکل رؤیت هلال، اهمیت رؤیت هلال»، *فقه اهل بیت* (شماره ۴۳، زمستان ۱۳۸۴).
۳۸. در این زمینه نگاه کنید به تحلیل خبرگزاری فارس در وبگاه زیر:

<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=8807011096> [accessed 30/8/2023]

۳۹. سید احمد موسوی مددی، *نگاهی به دریا: مقالات و مباحثی در تراجم، کتاب‌شناسی، رجال، حدیث، تاریخ، فقه و اصول*، جلد اول (قم: مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه، ۱۳۹۳)، ص ۳۸۳.

۴۰. محمد بن عمر کشی، *رجال الکشی: اختیار معرفة الرجال*، تحقیق محمد بن الحسن طوسی و حسن مصطفوی (مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ ق)، ص ۲۲۴ رقم ۴۰۱.

۴۱. همان، صص ۴۹۵-۴۹۶ رقم‌های ۹۴۹ و ۹۵۴.

۴۲. صدوق در کتاب *من لا یحضره الفقیه مفوضه* را به خاطر زیاد کردن شهادت ثالثه در اذان لعنت می‌کند. ظاهراً مقصود وی از مفوضه همان مکتب شیعیان بغداد است؛ موسوی مددی، *نگاهی به دریا*، ص ۱۳۰.

۴۳. برای اینکه تفاوت نگرش فردی و اجتماعی قدری روشن‌تر شود به این مثال توجه کنید. وقتی می‌خواهید برای یک پایگاه داده (database) برنامه‌نویسی رایانه‌ای کنید، مثلاً اسامی دانش‌آموزان یک مدرسه و نمراتی را که گرفته‌اند در رایانه ثبت کنید، دو حالت پیش می‌آید. در حالت نخست، برنامه‌ای که می‌نویسید، در آن واحد فقط یک کاربر دارد یا به عبارت دیگر تک‌کاربره است. در این حالت برنامه‌نویسی به نسبت ساده است، و کاربری که از برنامه استفاده می‌کند هر موقع که خواست می‌تواند اطلاعات را تغییر دهد، در اطلاعات موجود جست‌وجو کند، یا اطلاعات جدیدی وارد نماید. اما در حالت دوم، برنامه را روی شبکه طراحی می‌کنید و در آن واحد ممکن است چندین کاربر در پایگاه داده شما اطلاعات جدید وارد کنند، اطلاعات قبلی را ویرایش نمایند، برخی سوابق را حذف کنند در حالی که کاربران دیگر در اطلاعات موجود جست‌وجو می‌کنند. برنامه‌نویسی در این شرایط به مراتب دشوارتر است. زیرا هنگامی که یک کاربر در حال ویرایش اطلاعات یک دانش‌آموز است (مثلاً معلم پس از رسیدگی به اعتراض دانش‌آموز نمره وی را تغییر می‌دهد)، ممکن است کاربر دیگری اطلاعات وی را جست‌وجو کند (دانش‌آموز نمرات خود را بازبینی می‌کند) و کاربر سومی در حال حذف آن باشد (مدیر مدرسه مایل به اخراج دانش‌آموز است و نام او را حذف می‌کند). در محیط‌هایی این چنین متکثر که چندین کاربر همزمان به پایگاه داده دسترسی دارند، برنامه‌نویس باید همه احتمالات ممکن را مد نظر قرار دهد تا تغییرات همزمان ایجاد مشکل نکند. به این دلیل برنامه‌نویسی روی شبکه به مراتب دشوارتر است و نیاز به تمهیدات ویژه از جمله سیستم عامل و زبان برنامه‌نویسی مخصوص دارد. این مثال را آوردیم تا نشان دهیم وقتی گفته می‌شود فقه شیعه بیشتر فردمحور است و کمتر برای زندگی اجتماعی طراحی شده است، مقصود چیست. در حقیقت، فقه شیعه تعدد و تکثر مجتهدان و فتاوا و نظرات را لحاظ نمی‌کند، گویی همواره فقط با یک کاربر مواجه است.

۴۴. رضا اسلامی، «اثبات ابتدای ماه‌های قمری به حکم حاکم شرعی»، *فقه، کاوشی نو در فقه اسلامی* (شماره ۶۳، ۱۳۸۹).

۴۵. خمینی، *نامه‌ای از امام موسوی*، ص ۵۷.

۴۶. هر دو نامه در وبگاه زیر قابل دسترسی است:

www.khabaronline.ir/news/2922/پاسخ-رئیس-مجلس-به-آیت-الله-سبحانی-درموردقانون-ارث-زنان [accessed 31/8/2023]

۴۷. عبدالوهاب فراتی، *نسبت مرجعیت دینی با نهاد ولایت فقیه* (قم: دفتر تبلیغات اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی: ۱۳۹۸).

۴۸. حمید بهرامی احمدی، «تاریخچه تدوین قانون مدنی»، *فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام* (شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۳).

۴۹. عبدالوهاب فراتی، «آیا خروج روحانیت از حکومت به سود دموکراسی است؟» *فصلنامه تحلیلی انتقادی حوزه* (شماره ۱۷۶، زمستان ۱۳۹۶) صص ۲۴-۴۱.

۵۰. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، فصل چهارم.

۵۱. چالش‌های دیگری بین انقلاب اسلامی و مراجع دیگر از جمله با آیت‌الله سیدحسن طباطبایی قمی در مشهد و آیت‌الله سید صادق روحانی در قم وجود داشت که شرح آن در منابع برخط در دسترس است.

۵۲. حسینعلی منتظری، *خاطرات فقیه و مرجع عالیقدر حضرت آیت الله منتظری* (بی‌جا: بی‌نا صفحات PDF، ۱۳۷۹) ج ۱، ص ۲۳۱ و ۲۳۶ فایل پی‌دی‌اف.

۵۳. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۶۰.

۵۴. رسول جعفریان، *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران* (از روی کار آمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب اسلامی) سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷ (قم: مؤلف، ۱۳۸۵)، ص ۲۱۵.

۵۵. همان، ص ۲۷۵.

۵۶. اکبر هاشمی رفسنجانی، *هاشمی رفسنجانی: دوران مبارزه، خاطرات، تصویرها، اسناد، گاه‌شمار*، زیر نظر محسن هاشمی (تهران: دفتر نشر انقلاب، ۱۳۷۶)، ص ۹۵ و ۱۰۴.

۵۷. همان، صص ۱۸۸-۱۸۹.

۵۸. سیدمنیرالدین حسینی معتقد به حداکثری‌ترین شکل اسلام بود و هر دانش و فناوری که در یک فضای غیراسلامی شکل گرفته باشد، دارای جهت‌های غیرتوحیدی می‌دانست و نفی می‌کرد. از این رو مواضع وی با آیت‌الله طالقانی تفاوت بسیار داشت. وی در جایی از خاطرات خود می‌گوید: «به نظر من رحلت ایشان برای این کشور و

۵۹. همان، صص ۲۵۵-۲۵۶.

٦٨. همان، ص ٤٢٥.

۸۶ منتظری، خاطرات فقیه و مرجع عالیقدر، ج ۱، ص ۶۱۱.

۸۷ حسینعلی منتظری، *انتقاد از خود، عبرت و وصیت: گفت‌وگویی بی‌پرده با پدر، استاد و مرجع عالیقدر آیت‌الله العظمی منتظری* (قم، سایت آیت‌الله منتظری، ۱۳۹۸) ص ۴۱.

۸۸ <https://www.farsnews.ir/news/13950817001288/> فارلین به دستور امام ره E2%80%8C متن افشاگری اجباری-هاشمی-رفسنجانی-درباره مک [accessed 13/09/2023]

۸۹ رفیق‌دوست در مورد موشک‌های تاو خریداری شده در این معامله می‌گوید: «بیشتر آن‌ها کار نمی‌کرد.» رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، ص ۳۵۵.
۹۰ محسن کنگرلو که مهره اصلی ایران در این مذاکرات بود در مصاحبه‌ای طولانی با حسین دهباشی شرح ماجرا را ذکر کرده است که فیلم آن به صورت برخط موجود است: <https://www.aparat.com/v/BKzmY> [accessed 11/09/2023]

۹۱ محمدی‌شهری، *خاطرات سیاسی*، ص ۸۱.

۹۲ همان، ص ۲۷۸.

۹۳ همان، ص ۱۵۳.

۹۴ منتظری، *خاطرات فقیه و مرجع عالیقدر*، ج ۲، پیوست‌های ۱۳۲ و ۱۳۴.

۹۵ همان، ج ۱، صص ۶۲۲-۶۲۹.

۹۶ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۲۱، ص ۳۳۱.

۹۷ همان، ص ۳۳۳.

۹۸ منتظری، *خاطرات فقیه و مرجع عالیقدر*، ج ۲، پیوست ۱۵۹.

۹۹ همان، ج ۱، ص ۷۳۴.

۱۰۰ همان، ج ۲، پیوست ۲۵۴.

۱۰۱ همان، ج ۱، ص ۷۷۵.

۱۰۲ همان، ص ۷۷۹.

۱۰۳ همان، ج ۲، پیوست شماره ۲۵۴.

۱۰۴ همان، ج ۱، ص ۷۷۵.

۱۰۵ محمدی‌شهری، *خاطره‌ها*، ص ۳۲۲.

۱۰۶ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۸۲.

۱۰۷ همان، ص ۲۶۰.

۱۰۸ اسدالله ممقانی، *مسلك الامام فی سلامه الاسلام*، به کوشش صادق سجادی (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۳)، ص ۲۵.

۱۰۹ همان، ص ۵۸.

۱۱۰ مرتضی مطهری، «مشکل اساسی در سازمان روحانیت» در *بحثی درباره مرجعیت و روحانیت* (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۱)، ص ۱۸۷-۱۸۸.

۱۱۱ محمدی‌شهری، *خاطره‌ها*، ص ۸۱.

۱۱۲ صادق طباطبایی، *خاطرات سیاسی-اجتماعی دکتر صادق طباطبایی*، سه جلد (تهران: چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷)، ج ۳، ص ۲۴۸.

۱۱۳ روزنامه *کیهان*، پنجشنبه ۲۹ آذر ۱۳۵۸، شماره ۱۰۸۸۵.

۱۱۴ همان.

۱۱۵ روزنامه *جمهوری اسلامی*، پنجشنبه ۲۹ آذر ۱۳۵۸.

۱۱۶ عباس امیرانتظام، *آن سوی اتهام: خاطرات عباس امیرانتظام* (تهران: نی، ۱۳۸۱) ص ۵۹ پی‌دی‌اف.

۱۱۷ همان، ص ۷۸ پی‌دی‌اف.

۱۱۸ مصاحبه با ناصر آلا‌دپوش:

www.ensafnews.com/145318/ ای-دادستان و E2%80%8C تحقیقات-نماینده E2%80%8C نتیجه [accessed 20/09/2023]

مصاحبه با محمدحسین متقی:

www.mostaghelnewspaper.ir/paper/post/40513/ محمدحسین متقی-بازپرس-پرونده-امیرانتظام-در-گفتگوی-مجدد-با-مستقل-شهید-قدوسی-به-امام- [accessed 20/09/2023]

گفت،-امیرانتظام-بی-گناه-است

۱۱۹ امیرانتظام، *آن سوی اتهام*، ص ۱۴۹ پی‌دی‌اف.

- ۱۲۱ خمینی، *نامه‌ای از امام موسوی*، ص ۱۶۵.
- ۱۲۲ محمد سمیعی، «دانشجویان و مؤسسات پژوهشی حوزه: نمونه‌ای پربار و موفق برای فعالیت‌های میان‌رشته‌ای بومی»، *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی* (دوره ۵، شماره ۱، زمستان ۱۳۹۱) صص ۷۵-۹۸.
- ۱۲۳ محمد سمیعی و فاطمه سمیعی، «امکان‌سنجی علم اسلامی از منظر عقلانیت نقاد: اسلامی‌شدن یا اسلامی‌سازی؟»، *پژوهش‌های علم و دین* (سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱) صص ۱۸۵-۲۰۶.
- ۱۲۴ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰*، ص ۳۲۱.
- ۱۲۵ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۷۶.
- ۱۲۶ طباطبایی، *خاطرات*، ج ۳، ص ۲۷۴.
- ۱۲۷ مهدی سلیمانی، *پل تا جزیره: تأملاتی جامعه‌شناختی در موقعیت پس‌انقلابی روحانیت* (اصفهان: آرما، ۱۳۹۷)، صص ۵۰-۵۳.
- ۱۲۸ ماکس وبر، *دین، قدرت، جامعه*، ترجمه احمد تدین (تهران: هرمس، ۱۳۸۷) ص ۲۷۶.
- ۱۲۹ خمینی، *نامه‌ای از امام موسوی*، ص ۷۹ و ۱۱۲.
- ۱۳۰ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۸، ص ۱۳.
- 131 <https://www.shia-news.com/fa/news/18539/> [accessed 23/09/2023] پاسخ-مراجع-معظم-تقلید-به-سوالاتی-در-مورد-مدیریت-حوزه-علمیه
- 132 <https://rasanews.ir/fa/news/137648/> [accessed 30/09/2023] حوزه-علمیه-تهران-مکتب-حکمت-و-عرفان-بوده-است
- ۱۳۳ *نهج البلاغه*: نامه ۴۷.
- 134 <https://article.tebyan.net/268963/> [accessed 30/09/2023] نظم-در-بی-نظمی-از-دید-یک-طلبه-بر-نامه-نویس-۱
- ۱۳۵ احمد مطلوب، *معجم المصطلحات البلاغیه* (بیروت: الدار العربیه للموسوعات، ۲۰۰۶)، ج ۱، ص ۴۰۵.
- 136 <https://www.history.co.uk/article/winston-churchills-most-famous-ww2-speeches> [accessed 24/09/2023]
- 137 www.imam-khomeini.ir/fa/c78_113328/ [accessed 24/09/2023] ترجمه-تحریر-الوسيلة-امام-خمینی-س-ج-۱/نماز-جمعه
- ۱۳۸ جواد محدثی، «نماز جمعه در نگاه امام خمینی»، *حکومت اسلامی* (شماره ۳۲، ۱۳۸۳)، صص ۹-۲۵.
- ۱۳۹ محمدی‌شهری، *خاطرات سیاسی*، ص ۲۸۶.
- ۱۴۰ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۲۱، ص ۲۸۴.
- ۱۴۱ محمد سمیعی، «فقیهان در مسند سیاست: مقایسه نگرش حقوقی با نگرش سیاسی در حکومت اسلامی»، *فصلنامه سیاست* (دوره ۴۶، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵)، صص ۶۵۳-۶۷۱.
- ۱۴۲ همان.
- 143 Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), p. 6.
- ۱۴۴ کمال رضوی، احمد شکرچی و مصطفی اجتهادی، «نهاد روحانیت و مواجهه با تضاد هنجاری: مطالعه موردی جایگاه اجتماعی زنان» *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران* (دوره ۱۰، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۰)، صص ۷۴۱-۷۷۷.
- ۱۴۵ دفتر طرح‌های ملی، *یافته‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج دوم* (تهران: دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی، ۱۳۸۲).
- دفتر طرح‌های ملی، *یافته‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم* (تهران: دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی، ۱۳۹۴).
- ۱۴۶ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۳۸۹ و ۵۵۱.
- ۱۴۷ «ماده ۱۰- بیمه گر مکلف است در ایفاء تعهدات مندرج در این قانون خسارت وارده به زیان دیدگان را بدون لحاظ جنسیت و دین تا سقف تعهدات بیمه نامه پرداخت کند. مراجع قضایی موظفند در انشای حکم پرداخت دیه، مبلغ مازاد بر دیه موضوع این ماده را به عنوان بیمه حوادث درج کنند.»
- <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/968436> [accessed 26/02/2023]
- 148 Mohammad Samiei, 'Between Traditional Law and the Exigencies of Modern Life: Shi'a Responses to Contemporary Challenges in Islamic Law,' *Journal of Shia Islamic Studies* (Vol. 2, No. 3, 2009), pp. 255-271.
- ۱۴۹ سعید حجاریان، *جمهوریت: افزون‌زدایی از قدرت* (تهران: طرح نو، ۱۳۷۹)، ص ۵۲۰.
- ۱۵۰ اکبر هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۱: پس از بحران*، به اهتمام فاطمه هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۰)، ص ۷۳ (۱ اردیبهشت ۶۱)؛ ص

- ۷۵ (۳ اردیبهشت ۶۱)؛ ص ۷۹ (۶ اردیبهشت ۶۱) مشخص است که نخبگان روحانی (امام، و آیات خامنه‌ای و منتظری) از دامن زدن به داستان آیت‌الله شریعتمداری ناراحت بودند. در نقل از امام تصریح دارد که ایشان نمی‌تواند جلو مردم (= توده‌ها) را بگیرند. بنابراین، نقش توده‌ها در افراطی شدن قضیه روشن است. در مورد آیت‌الله منتظری نیز نقش توده‌های مردم که به دفتر و بیت ایشان هجوم می‌آوردند، پیش از این ذکر شد.
- ۱۵۱ سمیعی، «فقیهان در مسند سیاست».
- ۱۵۲ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۶۶.
- ۱۵۳ این موارد برگرفته از مقاله زیر است:
- علیرضا شجاعی زند، «کاهش نفوذ اجتماعی روحانیت در ایران: الگویی برای بررسی»، *شیعه‌شناسی* (سال دهم شماره ۳۸، تابستان ۱۳۹۱) صص ۷۵-۱۰۶.
- ۱۵۴ همان.
- ۱۵۵ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۴۱۴.
- ۱۵۶ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۰۷.
- ۱۵۷ محمد سمیعی و الهه فرحی، «از وابستگی تا استقلال: مقایسه و تحلیل سرمایه اجتماعی علمای شیعه در بحران‌های سقوط اصفهان و جنگ‌های ایران و روسیه»، *تحقیقات تاریخ اجتماعی* (سال یازدهم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳)، صص ۹۷-۱۲۵.
- ۱۵۸ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۶۱.
- 159 Gilles Kepel, *The Revenge of God: the Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World* (London: Polity Press, 1994).
- ۱۶۰ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۵۰.
- 161 Eric Uslaner, "Trust as a moral value" in *The Handbook of Social Capital* edited by D Castiglione et al. (Oxford: Oxford University Press, 2008) pp.101-121.
- 162 Jan vanDeth, "Measuring social capital" in *The Handbook of Social Capital* edited by D Castiglione et al. (Oxford: Oxford University Press, 2008) pp.150-176.
- ۱۶۳ علی اسدی و مجید تهرانیان، *صدایی که شنیده نشد: نگرش‌های اجتماعی - فرهنگی و توسعه نامتوازن در ایران*، گزارشی از یافته‌های طرح آینده‌نگری، به‌کوشش عباس عبدی و محسن گودرزی (تهران: نشر نی، ۱۳۹۸)، ص ۵۳.
- ۱۶۴ همان، ص ۲۳۹. توضیح آن‌که در پیمایش سال ۵۳ گزینۀ «اکثر اوقات» موجود نبوده است و پس از گزینۀ «همیشه» گزینۀ «۲ یا ۳ بار در هفته» قرار داشت.
- ۱۶۵ همان، ص ۵۴.
- 166 <https://www.irna.ir/news/85133080/آیا-۵۰-هزار-مسجد-کشور-بسته-است> [accessed 16/10/2023]
- ۱۶۷ دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم* (تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۵)، ص ۲۲۵.
- ۱۶۸ مرکز طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، *پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج چهارم* (تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۴۰۲).
- 169 <https://shahrarnews.ir/fa/news/111713/مشهد-سالانه-میزبان-سی-میلیون-زائر-است> [accessed 16/10/2023]
- 170 <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1402/06/18/2953537/۵۰-هزار-نفر-رسید-آمار-حضور-ایرانی-ها-در-اربعین-امسال-به-چهار-میلیون-و-۵۰-هزار-نفر-رسید> [accessed 16/10/2023]
- 171 <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> [accessed 16/10/2023]
- ۱۷۲ برای نمونه میزان اعتماد به روحانیت را در موارد زیر مقایسه کنید:
- دفتر طرح‌های ملی، *یافته‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج دوم* (تهران: دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با همکاری مرکز ملی رصد اجتماعی، ۱۳۸۲).
- سازمان امور اجتماعی کشور مرکز ملی مطالعات، رصد و پیوست اجتماعی وزارت کشور، *پیمایش ملی بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در کشور* (تهران: وزارت کشور، مرکز ملی مطالعات، رصد و پیوست اجتماعی، ۱۳۹۷).
- ۱۷۳ سازمان امور اجتماعی کشور، *پیمایش ملی بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی*.

فصل دوم: اضمحلال روشنفکری

۱ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷)، ص ۱۵۴.

۲ همان، ص ۳۵۳.

۳ همان، ص ۴۰۴.

۴ همان، صص ۳۹۴-۴۰۴.

۵ همان، ص ۵۹۱.

6 www.drshariati.org [addressed 22/11/2023]

7 Mojtaba Mahdavi, "From Nakhshab to Neo-Shariati: Three Generations of Iran's Modern Muslim Left" in *Mapping the Role of Intellectuals in Iranian Modern and Contemporary History* by Ramin Jahanbegloo (editor) (Lanham: Lexington Books, 2020) pp. 275-294.

۸ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۱۶۵.

۹ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، فصل هفتم.

۱۰ مرتضی مطهری، *پیرامون انقلاب اسلامی: مجموعه یادداشت‌ها سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های استاد شهید مرتضی مطهری پیرامون انقلاب اسلامی* (قم: صدرا، ۱۳۷۲)، ص ۱۸۴.

۱۱ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۲۲۷.

۱۲ همان، ص ۴۴۰.

۱۳ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰: عبور از بحران*، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸)، ص ۶۰.

۱۴ همان، ص ۱۲۷.

۱۵ اکبر هاشمی رفسنجانی، *هاشمی رفسنجانی: دوران مبارزه، خاطرات، تصویرها، اسناد، گاه‌شمار*، زیر نظر محسن هاشمی (تهران: دفتر نشر انقلاب، ۱۳۷۶)، ص ۳۳۴. هاشمی رفسنجانی (ص ۱۲۹) حتی همکاری روحانیان و روشنفکران پیش از پیروزی انقلاب را حاصل نیاز متقابل می‌داند: «نهضت آزادی در مبارزات گذشته و جریان ملی کردن نفت پیوند عمیقی با بازار داشت که برای حفظ آن ارزش و اهمیت زیادی قائل بود و نمی‌خواست پایگاه خود را در بازار و مردم مذهبی — که لشکر اصلی‌شان در گذشته بودند — از دست بدهد، به شرط آن‌که موضع روشنفکری خود را هم بتواند حفظ کند. برای ما هم، همین مقدار حضور آنان در مبارزه مفید ارزیابی می‌شد و راهی بود برای نفوذ در دانشگاه‌ها و منحصر نشدن نهضت به غیرتحصیل کرده‌های دانشگاهی و جامعیت قضیه که در وجهه بین‌المللی نهضت و توجه خبرنگاران خارجی و ... سودمند بود.»

۱۶ امام خمینی در نامه‌ای در ۶ فروردین ۶۸ خطاب به آیت‌الله منتظری می‌گوید: «والله قسم، من با نخست‌وزیری بازرگان مخالف بودم.» نک: *صحیفه امام خمینی*، ج ۲۱، ص ۳۳۱. در منابع همچنین گفته می‌شود که از میان روحانیان حاضر در شورای انقلاب فقط آیت‌الله طالقانی با نخست‌وزیری مهندس بازرگان موافق نبوده است، برای مثال نک: هاشم صباغیان، «آیت‌الله طالقانی با نخست‌وزیری بازرگان مخالف بود»، مصاحبه با هاشم صباغیان، ۲۵ آبان ۱۳۹۰ در پیوند زیر:

<http://tarikhirani.ir/fa/news/1526/هاشم-صباغیان-آیت-الله-طالقانی-با-نخست-وزیری-بازرگان-مخالف-بود> [accessed 6/08/2023]

۱۷ مهدی بازرگان، «سخنرانی به مناسبت سالگرد انقلاب اسلامی در نهضت آزادی ۱۳۶۰/۱۱/۲۲» در پیوند زیر enghelab57.wordpress.com/2008/05/02/سخنرانی-بازرگان-دولت-موقت-و-شورای-انقل [accessed 5/08/2023]

۱۸ صادق طباطبایی، *خاطرات سیاسی - اجتماعی دکتر صادق طباطبایی*، سه جلد (تهران: چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷) ج ۳، ص ۲۶۷. تلخیصی از سخنرانی وی در روزنامه *کیهان*، ۱۵ اسفند ۱۳۵۷ آمده است.

۱۹ عباس امیرانتظام، *آن سوی اتهام: خاطرات عباس امیرانتظام*، شهریور ۵۷ تا خرداد ۶۰ (تهران: نشر نی، ۱۳۸۱) ج ۱، ص ۲۷. امیرانتظام این واقعه را در اسفند ۵۷ نقل می‌کند. با توجه به این‌که بازداشت سعادت‌ی در ۵ اردیبهشت ۵۸ اتفاق افتاده است، دو احتمال وجود دارد: یا مأموران اداره هشتم ساواک پس از انقلاب در همکاری با دستگاه‌های اطلاعاتی غربی همچنان فعال بوده‌اند و سفارت شوروی را زیر نظر داشتند یا امیرانتظام در ذکر تاریخ اشتباه کرده است.

۲۰ بازرگان، «سخنرانی به مناسبت سالگرد انقلاب اسلامی در نهضت آزادی ۱۳۶۰/۱۱/۲۲».

۲۱ محمدرضا مهدوی‌کنی، *خاطرات آیت‌الله مهدوی‌کنی*، تدوین غلامرضا خواجه‌سروی (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵)، ص ۲۰۷.

۲۲ بازرگان، «سخنرانی به مناسبت سالگرد انقلاب اسلامی در نهضت آزادی ۱۳۶۰/۱۱/۲۲».

۲۳ همان.

۲۴ ابوالحسن بنی‌صدر، *خاطرات ابوالحسن بنی‌صدر (اولین رئیس‌جمهوری ایران)*، به کوشش حمید احمدی (برلین: انجمن مطالعات و تحقیقات تاریخ شفاهی ایران، ۱۳۸۰)، ص ۷۰.

۲۵. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۲۴.
۲۶. بنی صدر، *خاطرات*، ص ۶۳.
۲۷. همان، ص ۱۹.
۲۸. بهمن احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران: در گفت‌وگو با عزت‌الله سبحانی / محسن نوربخش / مسعود روغنی زنجانی / مسعود نیلی / محمدعلی نجفی / حسین عادلی* (تهران: آگاه، ۱۳۸۵)، صص ۳۵-۳۶ در مصاحبه با عزت‌الله سبحانی. نیز نگاه کنید به مصاحبه هاشم صباغیان با ماهنامه نسیم بیداری در پیوند زیر:
<https://www.khabaronline.ir/news/156286/بازرگان-پیش-از-فرار-بنی-صدر-به-وی-چه-گفت> [accessed 15/09/2024]
۲۹. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۴۶.
۳۰. مهدوی‌کنی، *خاطرات آیت‌الله مهدوی‌کنی*، ص ۲۹۸.
۳۱. بنی صدر، *خاطرات*، ص ۵۹.
۳۲. همان، ص ۱۳۸.
۳۳. همان، ص ۱۵۸.
۳۴. هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰*، ص ۱۱۶.
۳۵. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۸۲.
۳۶. هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۲۲۷.
۳۷. روزنامه *جمهوری اسلامی*، دوشنبه ۲۲ اردیبهشت ۱۳۵۹، ش ۲۷۴، ص ۱۱.
۳۸. محمد سمیعی، «آزادی بیان در جامعه اسلامی بر اساس تفسیری متفاوت از امر به معروف و نهی از منکر»، *اسلام و علوم اجتماعی* (سال ۱۴، شماره ۲۸، ۱۴۰۱)؛ سمیعی، *توسعه و خوشبختی در میان ایرانیان*، ص ۲۲۹.
- 39 Russell Jacoby, *Intellectuals in Politics and Academia: Culture in the Age of Hype* (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), pp. 1-11.
- 40 ibid.
۴۱. علی شریعتی، *اسلام‌شناسی: درس‌های ارشاد* (پی‌دی‌اف دانلودشده از وبگاه persianpdf.com، بی‌تا)، ج ۱، صص ۳۳-۳۸.
۴۲. همان، ص ۱۲ به نقل از جلال آل‌احمد.
- 43 Jacoby, *Intellectuals in Politics and Academia*, p. 13.
- 44 <https://chomsky.info/reader02/> [accessed 09/11/2023]
۴۵. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۸۳.
- 46 www.imam-khomeini.ir/fa/C207_43139/ [accessed 13/11/2023]
- 47 www.dr.soroush.com [accessed 13/11/2023]
۴۸. همان.
۴۹. همان.
۵۰. همان.
۵۱. همان.
۵۲. عبدالکریم سروش، *رازدانی و روشنفکری و دینداری* (تهران: صراط، ۱۳۷۷)، ص ۵۵.
۵۳. عبدالکریم سروش، *فربه‌تر از ایدئولوژی* (تهران: صراط، ۱۳۷۲) صص ۱۷۱-۱۹۷.
- 54 www.dr.soroush.com [accessed 13/11/2023]
۵۵. مانند تحول نگاه سنتی فقه به مالکیت فکری (شامل مالکیت ادبی و هنری و حق ثبت و اختراع) که در فصل گذشته ذیل معضل سوم به آن پرداختیم.
۵۶. محمدحسین نایینی، *تنبيه الأُمه و تنزيه المله*، تصحیح و تحقیق سیدجواد ورعی (قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸).
۵۷. این مطالب به قلم سارا شریعتی در: کمال رضوی، *دوراهی روحانیت: جستارهایی درباره مرجعیت شیعه در ایران معاصر* (اصفهان: آرما، ۱۳۹۷) صص ۲۲-۲۵، آمده است.
- 58 Fazlur Rahman, "The Mesage and the Messenger" in *Islam: The Religious and Political Life of a World Community*, Marjorie Kelly, ed. (New York: Praeger, 1984), p. 43. Quoted in John Esposito, *Islam the Streight Path* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2011) p. 85.
۵۹. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۱۶۹.

۶۰. همان، ص ۴۱۳.

۶۱. همان، صص ۵۰۱-۵۰۲.

62 Farhad Khosrokhavar and Mohsen Mottaghi, "The Neo-Mutazilites in Contemporary Iran: Two Generations of Muslim Intellectuals" in *Mapping the Role of Intellectuals in Iranian Modern and Contemporary History* by Ramin Jahanbegloo (editor) (Lanham: Lexington Books, 2020) pp. 295-319.

۶۳. سروش، *رازدانی و روشنفکری*، ص ۲۴.

۶۴. همان، ص ۱۲۷.

۶۵. به گفته سروش، «لیبرالیسم یعنی آزاد شدن از قید مقدسات». نک: همان، ص ۱۲۶.

۶۶. سیدجواد طباطبایی، *ملاحظات دربارۀ دانشگاه* (تهران: مینوی خرد، ۱۳۹۸).

۶۷. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۶۶.

۶۸. سروش، *رازدانی و روشنفکری*، ص ۷۷.

۶۹. همان، ص ۷۴.

۷۰. پاسخ دوم سروش به بهمن پور

www.dr.soroush.com [accessed 13/11/2023]

۷۱. مثلاً نویسنده در Mahdavi, "From Nakhshab to Neo-Shariati" به فکر حل مشکل LGBTQ است. این مشکل در تاریخی که آن مقاله تألیف شده است، ممکن است مشکل روز محل اقامت نویسنده باشد، ولی مسلماً مشکل روز ایران نبوده است.

فصل سوم: حکومت و رقابت جناح‌های سیاسی

۱. ساموئل هانتینگتون، *موج سوم دموکراسی در پایان سده بیستم*، ترجمۀ احمد شهسا (تهران: روزنه، ۱۳۷۳) ص ۴۲.

۲. روزنامۀ *جمهوری اسلامی*، ۱۳۵۹/۱۲/۴.

۳. همان، ۱۳۵۹/۱۲/۲.

۴. محمد سمیعی، *توسعه و خوشبختی در میان ایرانیان: چرا احساس می‌کنیم نسل‌های سوخته‌ایم؟* (تهران: نشر نی، ۱۴۰۰)، ص ۲۶۴.

5 Che Guevara, *Guerrilla Warfare* (New York: Vintage Books, 1961), p. 2.

<https://www.cheguevara.org/Guerrilla-Warfare.pdf> [accessed 26/02/2024]

6 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/2331951.stm> [accessed 3/2/2024]

۷. صادق طباطبایی، *خاطرات سیاسی-اجتماعی دکتر صادق طباطبایی*، سه جلد (تهران: چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷) ج ۳، ص ۲۷۲.

۸. تا ردیف ۳۸ جدول از سایت زیر گرفته شده و پس از آن بر اساس آمار رسمی اعلام شده، آمده است.

<https://old.moi.ir/Files/MOI/Files/0b/0bd6818b-9173-4682-9f2b-7106241d8e04.pdf>

۹. اطلاعات و آمار ثبت شده از همه‌پرسی جمهوری اسلامی قدری مشوش است. صادق طباطبایی، مسئول برگزاری همه‌پرسی، در خاطرات خود، میزان مشارکت را ۹۴ درصد اعلام کرده است (همان، ۳۰۴) ولی طبق اعلام روزنامه‌های کیهان و اطلاعات در تاریخ ۱۳۵۸/۱/۱۵ به نقل از احمد نوربخش، مسئول ستاد مرکزی همه‌پرسی وزارت کشور، ۲۰،۱۴۷،۰۵۵ رأی «آری» و ۱۴۰،۹۶۶ رأی «نه» مجموعاً ۲۰،۲۸۸،۰۲۱ در صندوق‌ها انداخته شده است و نوربخش میزان واجدان شرایط را حدود ۲۲،۸۰۰،۰۰۰ نفر برآورد کرده است. بر این اساس، میزان مشارکت ۸۸/۹۸ درصد بوده و جمهوری اسلامی با رأی ۹۹/۳۱ درصد شرکت‌کنندگان به تصویب رسیده است. اما این آمار بعدها ظاهراً در پی بررسی‌های کمیته نظارت بر انتخابات تغییر کرد. از طرفی، با توجه به اینکه تعداد واجدان شرایط در نخستین انتخابات مجلس شورای اسلامی (ردیف ۵) که یازده ماه و نیم پس از آن برگزار شده، ۲۰،۸۵۷،۳۹۱ نفر بوده است، مشخص است که برآورد نوربخش صحیح نیست. اما از طرف دیگر، آن تعداد واجدان شرایط که در ردیف نخست ذکر شده، خیلی نزدیک به تعداد کل رأی مأخوذه به روایت نوربخش است.

<https://old.moi.ir/fa/انتخابات/منوی-دوم-هدر/ارشيو-اطلاعات-انتخابات/سایر-انتخابات/انتخابات-برگزار-شده-در-جمهوری-اسلامی-ایران> [accessed 3/2/2024]

۱۰. تاریخ تأسیس حزب در خاطرات هاشمی، همان‌طور که در منبع بعد آمده است، ۵۷/۱/۲۸ ثبت شده است که با منابع دیگر مطابقت ندارد.

۱۱. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۲۱۸.

۱۲. همان.

۱۳. همان، ص ۲۱۶.
۱۴. در سندی که تصویر آن در خاطرات هاشمی آمده است، در تاریخ ۱۳۶۰/۳/۳۱ مجلس شورای اسلامی با ۱۷۱ رأی موافق، یک رأی مخالف و ۱۲ رأی ممتنع، رأی به عدم کفایت سیاسی ابوالحسن بنی صدر داد و در روز اول تیر، امام خمینی وی را عزل نمود (اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰: عبور از بحران*، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸) ص ۱۶۵).
۱۵. عباس شادلو، *اطلاعاتی درباره احزاب و جناح های سیاسی ایران امروز* (تهران: وزرا، ۱۳۸۷) ص ۵۱۵.
۱۶. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۲۲۰ (پاورقی).
۱۷. در ابتدا «جامعه روحانیت مبارز تهران» بود، ولی پس از انشعاب مجمع روحانیون، پسوند تهران از هر دو تشکل حذف شد.
۱۸. حجت الاسلام محلاتی این واقعه را به تفصیل در خاطرات خود بیان کرده است. فضل الله محلاتی، *خاطرات و مبارزات شهید محلاتی*، مصاحبه کننده: حمید روحانی (قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۸۷).
- <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/90084/3> [accessed 17/02/2024]
۱۹. علی اکبر ناطق نوری، *خاطرات حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر ناطق نوری*، تدوین مرتضی میردار (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴) ج ۲، ص ۲۵.
۲۰. محسن رفیق دوست، *برای تاریخ می گویم: خاطرات محسن رفیق دوست*، نویسنده: سعید علامیان (تهران: سوره مهر، ۱۴۰۲) ج ۱، ص ۲۵۸.
۲۱. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۶۴: امید و دلواپسی*، به اهتمام سارا لاهوتی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۷) ص ۲۴۰ (پاورقی ۲).
۲۲. در آن مقطع وزارت خانه بوده است.
۲۳. همان، ص ۲۳۸.
۲۴. ناطق نوری، *خاطرات*، صص ۷۴-۷۵.
۲۵. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۶۴*، ص ۲۸۳.
۲۶. همان، ص ۳۰۴.
۲۷. برخی این اتفاق را سرمنشأ انشعاب مجمع روحانیون از جامعه روحانیت دانسته اند و معتقدند امام خمینی همان طور که بر ابقای موسوی اصرار داشت پس از آن نیز بیشتر از رویکرد اقتصادی ضد سرمایه داری و منافع اقشار مستضعف حمایت می کرد، بدین معنا که بیشتر طرف جناح چپ را می گرفت. شادلو، *اطلاعاتی درباره احزاب*، صص ۳۱۲-۳۱۳.
۲۸. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۶۷: پایان دفاع، آغاز بازسازی*، به اهتمام علیرضا هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۰) ص ۲۸.
۲۹. ناطق نوری، *خاطرات*، ج ۲، ص ۱۰۸.
۳۰. خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۲۱، ص ۲۸.
- www.imam-khomeini.ir/fa/c207_51520/21 [accessed 12/02/2024] *صحیفه امام/جلد ۲۱/صحیفه امام - جلد ۲۱*
۳۱. همان، ص ۱۷۶.
۳۲. شادلو، *اطلاعاتی درباره احزاب*، ص ۸۱.
۳۳. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۴: مرد بحران ها*، به اهتمام لیلی هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۷) ص ۶۳۴.
۳۴. همان، ص ۶۵۱ (پاورقی ۱).
۳۵. ناطق نوری، *خاطرات*، ج ۲، ص ۹۶.
۳۶. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۴*، ص ۷۱۱.
۳۷. شادلو، *اطلاعاتی درباره احزاب*، ص ۳۱۸.
- 38 <https://www.parliction.ir/fifth-parliamentary-elections/> [accessed 14/02/2024]
- 39 https://cbi.ir/Inflation/Inflation_FA.aspx [accessed 18/03/2024]
۴۰. محمد سمیعی، «بازاندیشی رابطه تاریخی تحولات سیاسی با تحولات اقتصادی در ایران (۱۳۹۷-۱۲۷۰)»، *پژوهشنامه علوم سیاسی* (سال چهاردهم تابستان ۱۳۹۸ شماره ۳ (پیاپی ۵۵)، ۱۳۹۸) صص ۵۹-۸۶.
- 41 <https://ourworldindata.org/population-growth> [accessed 15/02/2024]
۴۲. اطلاعات تفصیلی از درگاه ملی آمار مرکز آمار ایران قابل دریافت است.

۴۳. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۵: سردار سازندگی*، به اهتمام احسان هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۸) ص ۷۰۱.
۴۴. همان، ص ۷۰۰.
۴۵. همان، ص ۷۶۶ و ۸۰۰.
۴۶. همان، ص ۷۱۰.
۴۷. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۶: انتقال قدرت*، به اهتمام محسن هاشمی رفسنجانی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۸) صص ۹۴-۹۵.
۴۸. همان، ص ۱۱۵-۱۱۶ و ۱۴۸ و ۱۵۲-۱۵۵. رفیق دوست در خاطراتش می گوید: «در انتخابات سال ۱۳۷۶ همه می دانستند که نظر مقام معظم رهبری آقای ناطق است.» رفیق دوست، *برای تاریخ می گویم*، ج ۱، ص ۳۱۸.
۴۹. همان، ص ۱۵۸.
۵۰. همان، ص ۱۵۹.
۵۱. همان، ص ۱۵۷.
۵۲. همان، ص ۱۵۵ و ۱۵۷.
۵۳. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۵*، ص ۷۸۹.
۵۴. محمدعلی نجفی در: بهمن احمدی امویی (مصاحبه کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران: در گفت و گو با عزت الله سبحانی / محسن نوربخش / مسعود روغنی زنجانی / مسعود نیلی / محمدعلی نجفی / حسین عادل* (تهران: آگاه، ۱۳۸۵) ص ۳۷۲.
۵۵. «بیش از ده هزار نهاد مدنی در ایران در دوره اصلاحات به ثبت رسید، اما تنها یک چهارم آن ها فعال شدند.» حمیدرضا جلالی پور، *جامعه شناسی سیاسی ایران: تلاش های چهل ساله ملت و دولت ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷* (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۴۰۰)، ص ۵۰.
۵۶. آمار و اطلاعات مربوط به حوزه فرهنگ از دو مشکل رنج می برد: نخست آن که برخی موارد مانند شمارگان روزنامه ها به صورت علنی منتشر نمی شود، زیرا محرمانه تلقی می گردد. دوم آن که تعداد عناوین مثل چند هزار عنوان کتاب چاپ اول در سال یا ۳۰ فیلم سینمایی در سال، به تنهایی نشان از رونق بازار فرهنگ و هنر نمی دهد، زیرا نوع شمارش عناوین کتاب ها بسیار چالشی است و نیز تعداد به تنهایی شاخصی برای کیفیت نیست. بنابراین، اطلاعات و آمار در این جا به صورت کلی بیان شده است.
۵۷. در فصل پنجم بیشتر به ماجرای قتل های زنجیره ای خواهیم پرداخت.
۵۸. شادلو، *اطلاعاتی درباره احزاب*، ص ۱۳۲.
۵۹. همان، ص ۱۷۷.
۶۰. برگرفته از برخی مواردی که شادلو مطرح کرده است. نک: همان صص ۳۷۸-۳۹۳.
۶۱. این اصطلاح را از یکی از نقل قول های شادلو وام گرفته ام. نک: همان، ص ۱۴۱.
۶۲. محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷) ص ۱۷۶.
۶۳. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۸: حضور و انصراف*، به اهتمام غف مرعشی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۴۰۱)، ص ۱۱۹.
۶۴. این موارد در طول خاطرات سال ۷۸ به چشم می خورد، برای مثال ببینید: همان، ص ۷۰۸ و ۷۱۵.
۶۵. همان، ص ۸۴۷.
۶۶. *همشهری*، ۸ اردیبهشت ۱۴۰۰.
۶۷. اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۹: اصلاحات در بحران*، به اهتمام محسن هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۴۰۲)، مقدمه محسن هاشمی، ص ۱۰.
۶۸. هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۸*، ص ۸۴۶.
۶۹. <https://www.mehrnews.com/news/2078209> [accessed 20/02/2024] بررسی-آماري-۴-دوره-انتخابات-شورای-شهر-تهران-چه-کسانی-بیشترین
۷۰. بهرام اخوان کاظمی، *علل ناکارآمدی احزاب سیاسی در ایران* (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۸) ص ۱۵۸.
۷۱. این پاراگراف و دو پاراگراف بعد از نوشته دیگر که در سایت تابناک در تاریخ ۱۳۹۴/۵/۱۴ منتشر شده، نقل می شود.
۷۲. <https://www.tabnak.ir/fa/news/522366> [accessed 21/02/2024] نزادهای دیگر E2%80%8Cدر انتظار-احمدی
۷۳. زلمی خلیل زاد، *فرستاده: از کابل تا کاخ سفید، سفر من در جهانی آشفته*، ترجمه هارون نجفی زاده (کابل: انتشارات عازم، ۱۳۹۶)، ص ۳۱۸.

73 Ofira Seliktar and Farhad Rezaei, *Iran, Israel, and the United States: The Politics of Counter-Proliferation Intelligence* (Maryland and London: 2018), p. 124.

۷۴ ادعای تقلب در جمهوری اسلامی ایران در مواردی مسبوق به سابقه است. به عنوان مثال سیدرضا زواره‌ای در خاطرات خود نسبت به انتخابات مجلس سوم چنین ادعایی دارد، سیدرضا زواره‌ای، *خاطرات مرحوم سیدرضا زواره‌ای*، تدوین لاله فرزین‌فر (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰)، ص ۲۳۵. اما موارد مزبور رسماً تأیید نشده‌اند.

75 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7190> [accessed 22/02/2024]

۷۶. همان.

77 <https://www.aparat.com/v/abpZy> [accessed 22/02/2024]

۷۸. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۲۲.

۷۹. سمیعی، «بازاندیشی رابطه تاریخی تحولات سیاسی با تحولات اقتصادی».

۸۰. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۴۱.

81 Christian F. Rostbøll, *Democratic Respect: Populism, Resentment, and the Struggle for Recognition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), p. 168.

۸۲. هانتینگتون، *موج سوم دموکراسی*، ص ۱۸۲.

۸۳. همان، ص ۱۸۹.

۸۴. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۱۷۶.

۸۵. اخوان کاظمی، *علل ناکارآمدی احزاب سیاسی در ایران*، ص ۲۳.

۸۶. همان، ص ۲۷.

۸۷. همان، ص ۵۰.

۸۸. ناطق‌نوری، *خاطرات*، ج ۲، ص ۲۴۵.

89 www.bk.admin.ch/ch/d/pore/va/20160605/det601.html [accessed 6/07/2021]

۹۰. اخوان کاظمی، *علل ناکارآمدی احزاب سیاسی*، ص ۲۵۵، به نقل از مصطفی تاج‌زاده.

۹۱. همان، ص ۱۵۸.

۹۲. همان، ص ۳۰۵.

93 Paul Kenny, *Why Populism? Political Strategy from Ancient Greece to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), pp. 221-222.

۹۴ مقصود رسانه‌های کنونی در جهان غرب است که بر اساس منطق بازار اداره می‌شوند، مانند *نیویورک تایمز*، سی‌ان‌ان و فاکس‌نیوز. در فصل هشتم به رمز موفقیت این رسانه‌ها در انتقال پیام اشاره خواهیم کرد.

95 Juha Herkman, *A Cultural Approach to Populism* (London and New York: Routledge, 2022), p. 66.

96 Kenny, *Why Populism?*, p. 221.

97 *ibid*, p. 224.

۹۸. برای نمونه، محمود سریع‌القلم، «مبانی عشیره‌ای فرهنگ سیاسی ایران»، *اطلاعات سیاسی - اقتصادی* (شماره‌های ۱۳۵-۱۳۶، آذر و دی ۱۳۷۵).

۹۹. احمد نقیب‌زاده، *تأثیر فرهنگ ملی بر رفتار سیاسی ایرانیان* (تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۰)، ص ۲۸، نقل شده در اخوان کاظمی، *علل ناکارآمدی احزاب سیاسی*، ص ۲۴۷.

۱۰۰. سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*. برای نمونه، عبور از تسنن به تشیع و سپس گرایش به اخباری‌گری در دوران صفوی؛ گرایش مجدد به اصولی‌گری و علاقمندشدن روحانیت به کنش سیاسی در دوران قاجار در پی ورود امواج نوسازی و نوگرایی؛ فعال‌شدن توده‌ها و مطالبه‌گری سیاسی در اواخر قاجار و سکوت مجدد توده‌ها در اوائل پهلوی اول؛ افول سبک زندگی عشائر کوچ‌رو از پهلوی اول و رشد فزاینده شهرنشینی از ابتدای دوران پهلوی که هر دو پدیده اخیر تا امروز ادامه داشته است.

101 Kenny, *Why Populism?*, p. 138. quoted from Juan J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1978), pp. 53-54.

102 *ibid*, p. 151. On Nazi propaganda techniques, see Nicholas O'Shaughnessy, *Selling Hitler: Propaganda & the Nazi Brand* (London: Hurst & Co., 2016).

103 Herkman, *A Cultural Approach to Populism*, p. 35.

104 *ibid*, p. 103.

105 Kenny, *Why Populism?*, p. 6.

106 *ibid*, p. 181.

107 <https://www.tabnak.ir/fa/news/522366/نژادهای-دیگر-E2%80%8Cدر-انتظار-احمدی> [accessed 21/02/2024]

108 Rostbøll, *Democratic Respect*, p. 33-34.

109 Kenny, *Why Populism?*, p. 217.

110 *ibid*, pp. 8-9.

111 Herkman, *A Cultural Approach to Populism*, p. 74.

112 <https://www.britannica.com/biography/Donald-Trump/Presidency> [accessed 6/03/2024]

113 Kenny, *Why Populism?*, p. 212.

114 *ibid*, p. 214.

۱۱۵ نولیرالیسم مکتبی است که طرفدار بازار آزاد سرمایه‌داری در گستره جهانی است و از دهه هشتاد میلادی با سیاست‌های ریگان در آمریکا و تاجر در انگلستان ترویج شد.

116 New York City, New York – June 16, 2015

117 Doral, Florida – July 27, 2016

118 Kenny, *Why Populism?*, p. 217.

۱۱۹ برخی از این پژوهش‌ها که در سال‌های ۲۰۲۲ و ۲۰۲۳ منتشر شده‌اند، در همین فصل مورد استناد قرار گرفت.

۱۲۰ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۸۰.

۱۲۱ همان، ص ۴۲.

122 Ernesto Laclau, "Populism: What's in a Name?", in F. Panizza (ed.), *Populism and the Mirror of Nature* (London: Verso, 2005) pp. 33-49.

123 Francisco Panizza (editor), *Populism and the Mirror of Democracy* (London and New York: verso, 2005), pp. 30-31.

۱۲۴ شانتال موفه یکی از اساتید دانشگاه وست‌مینستر در لندن بود که من هم مدرک دکتری خود را از آنجا گرفتم. البته اگرچه وی در همان مرکزی بود که اینجانب تحصیل می‌کردم و در جلسات مشترک شرکت می‌کردیم، با وی درسی نداشتم. چون در انگلستان مرسوم است اساتید و حتی دانشجویان یکدیگر را با نام کوچک می‌خوانند، همه به وی «شانتال» می‌گفتند و تا این اواخر متوجه نبودم که وی همان خانم موفه معروف است که یکی از روش‌های تحلیل گفتمان به نام لاکلائو و او شناخته می‌شود و همراه با وی اثر زیر را نوشته‌اند:

Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London – New York: Verso, 1985).

125 Chantal Mouffe, "The 'end of politics' and the challenge of right-wing populism" in Francisco Panizza (editor), *Populism and the Mirror of Democracy* (London and New York: verso, 2005) pp. 50-71.

126 Jackson, Mississippi – August 24, 2016

127 Mouffe, "The 'end of politics'".

۱۲۸ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۲۸.

۱۲۹ این متن در پاسخ به درخواست نظر تفسیری به شرح زیر است: «شورای محترم نگهبان؛ با سلام و تحیات؛ نظر به این‌که امر انتخابات از امور مهمه کشور است و امت اسلامی با رشد انقلابی در تمام دوره‌های اخذ رأی به نحو چشمگیر در انتخابات شرکت نموده‌اند و من بعد نیز باید به نحوی عمل شود که حضور آزادانه مردم همچنان محفوظ بماند و این امر مستلزم نظارت شورای نگهبان است تا در تمام جهات، رعایت بی‌طرفی کامل معمول گردد و در این خصوص در کیفیت اجرا و نظارت، گاهی شائبه تداخل مطرح می‌گردد. بنا به مراتب استدعا دارد نظر تفسیری آن شورای محترم را در مورد مدلول اصل نود و نه قانون اساسی اعلام فرمایند. رئیس هیأت مرکزی نظارت شورای نگهبان بر انتخابات — غلامرضا رضوانی.»

<https://qavanin.ir/Law/TreeText/33649> [accessed 10/03/2024]

130 <https://www.shora-gc.ir/fa/news/5959/شورای-نگهبان-وظایف-و-اختیارات> [accessed 10/03/2024]

۱۳۱ محمد سمیعی، «فقیهان در مسند سیاست: مقایسه نگرش حقوقی با نگرش سیاسی در حکومت اسلامی»، *فصلنامه سیاست* (دوره ۴۶ شماره ۳ پاییز ۱۳۹۵).

۱۳۲ اخوان کاظمی، *علل ناکارآمدی احزاب سیاسی*، ص ۲۲۶.

۱۳۳ عبدالمطلب عبدالله، *تحلیل رفتار رأی‌دهی در ایران: مطالعه موردی شهروندان تهرانی در انتخابات سال ۱۳۸۷-۱۳۸۸* (تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱)، ص ۱۹۴.

134 <https://www.24onlinenews.ir/بخش-سیاست-۸۹۳۸/۳-مجلس-مطیع-تنها-در-آرامش-به-ولی-نعمت-خود-وفادار-است> [accessed 11/03/2024]

فصل چهارم: پول و قدرت

۱ محمدحسین پناهی با مطالعه ۴۱۵۳ شعار انقلابی، به این نتیجه می‌رسد که در جریان انقلاب اسلامی در مجموع، ۶۵۹ شعار پیرامون اهداف و ارزش‌های انقلاب اسلامی سر داده شده است. در این میان ۵۴٫۵ درصد مرتبط با اهداف و ارزش‌های فرهنگی انقلاب، ۳۹٫۶ درصد در زمینه اهداف و ارزش‌های سیاسی انقلاب، و فقط ۵٫۹ درصد درباره اهداف اقتصادی انقلاب است. بر اساس این مطالعه، بر خلاف ارزش‌های فرهنگی و سیاسی، نمی‌توان اقتصاد را در مرکز اهداف انقلاب دانست. محمدحسین پناهی، «بررسی زمینه‌ها و اهداف انقلاب اسلامی ایران بر اساس شعارهای انقلاب»، *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه* (پاییز و زمستان ۱۳۷۹ شماره ۱۱ و ۱۲)، صص ۶۳-۸۴.

۲ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۴، ص ۳۵.

۳ همان، ص ۴۳.

۴ همان، ص ۱۵۶.

۵ همان، ص ۱۵۷.

۶ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نی، ۱۳۹۷)، ص ۴۰۲، ۴۰۷، ۵۸۵.

7 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52275> [accessed 19/05/2024]

۸ برای نمونه نگاه کنید: بهمن احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران: در گفت‌وگو با عزت‌الله سبحانی / محسن نوربخش / مسعود روغنی زنجانی / مسعود نیلی / محمدعلی نجفی / حسین عادل* (تهران: آگاه، ۱۳۸۵)؛ عباس آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران: مجموعه یادداشت‌ها و گفت‌وگوها درباره سیاست‌گذاری اقتصادی در ایران* (تهران: دنیای اقتصاد، ۱۴۰۰)؛ محمد رحمان‌زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران از دهه ۱۳۴۰ تا سال ۱۳۹۵* (تهران: نشر اختران، ۱۳۹۷)؛ موسی غنی‌نژاد، *اقتصاد و دولت در ایران: پژوهشی درباره ریشه‌ها و علل تداوم اقتصاد دولتی در ایران* (تهران: دنیای اقتصاد، ۱۳۹۶).

۹ عباس آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران: مجموعه یادداشت‌ها و گفت‌وگوها درباره سیاست‌گذاری اقتصادی در ایران* (تهران: دنیای اقتصاد، ۱۴۰۰)، ج ۲، ص ۲۶۵.

10 https://cbi.ir/Inflation/Inflation_FA.aspx [accessed 20/05/2024]

11 <https://data.worldbank.org/> [accessed 20/05/2024]

باید توجه داشت که چون آمار بانک جهانی بر پایه سال‌های میلادی است، در تبدیل سال میلادی که از حدود ۱۱ دی شروع می‌شود به شمسی که آغاز آن اول فروردین است، قدری تسامح اجتناب‌ناپذیر است.

۱۲ روزنامه *جمهوری اسلامی*، ۵ مهر ۱۴۰۲.

۱۳ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۲۵.

۱۴ برای یافتن میانگین‌ها از فرمول یافتن قدر نسبت دنباله هندسی استفاده شده است.

۱۵ غنی‌نژاد، *اقتصاد و دولت در ایران*، صص ۲۵۳-۲۶۸.

۱۶ شادی خوشکار، *هزار راه نرفته*، زیر نظر فریدون عموزاده خلیلی (تهران: انتشارات امین‌الضرب، ۱۴۰۰)، ص ۷۵.

۱۷ همان، ص ۷۶.

۱۸ همان، ص ۲۳.

۱۹ رحمان‌زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۷۷.

۲۰ خوشکار، *هزار راه نرفته*، ص ۲۴.

21 Parviz Alizadeh, 'Iran National Company', *Encyclopaedia Iranica* at:

<https://www.iranicaonline.org/articles/iran-national-company> [accessed 25/05/2024]

22 *ibid.*

۲۳ علی رحیمیان، *نوآوری‌ها و کامیابی‌ها: خاطرات یک دامپزشک* (قم: شهاب‌الدین، ۱۳۸۱).

۲۴ همان، ص ۲۳۷.

۲۵ همان، ص ۳۴۴.

۲۶ سازمان برنامه‌بودجه، مرکز آمار ایران، *سالنامه آماری ۱۳۵۳ کشور*، (اسفند ۱۳۵۴)، ص ۵۷۰ و ۵۷۲.

۲۷ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۲۷ و ۵۴۵.

۲۸ همان، ص ۵۲۶ و ۵۴۴-۵۴۵.

۲۹ محمد سمیعی، «بازاندیشی رابطه تاریخی تحولات سیاسی با تحولات اقتصادی در ایران (۱۲۷۰-۱۳۹۷)»، *پژوهشنامه علوم سیاسی* (دوره ۱۴، شماره ۳، شهریور ۱۳۹۸)،

ص ۵۹-۸۶.

۳۰ چند نظریه از این دست از جمله پژوهش استوفر و هانتینگتون در این منبع ذکر شده است. عباس مصلی نژاد، *آسیب شناسی توسعه اقتصادی ایران: برنامه های اول تا چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران* (تهران: اختران، ۱۳۹۶)، صص ۱۳-۲۰.

۳۱ عباس میلانی، *معمای هویدا* (تهران: اختران، ۱۳۸۰)، ص ۳۵۳.

۳۲ غنی نژاد، *اقتصاد و دولت در ایران*، ص ۲۷۴ و ۲۷۷.

۳۳ ویلیام شوکراس، *آخرین سفر شاه*، ترجمه عبدالرضا (هوشنگ) مهدوی (تهران: البرز، ۱۳۷۰)، ص ۲۳۰.

۳۴ جعفر شریف امامی، *خاطرات جعفر شریف امامی*، ویراستار: حبیب لاجوردی، طرح تاریخ شفاهی ایران، مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد (تهران: سخن، ۱۳۸۰)، ص ۱۱۷.

۳۵ *تحلیلی از رشد و توسعه دهه اخیر، پیشنهادها و راه حل هایی برای تنظیم برنامه عمرانی ششم*، معاونت برنامه ریزی سازمان برنامه و بودجه، دی ماه ۲۵۳۶ (۱۳۵۶)، نقل شده در غنی نژاد، *اقتصاد و دولت در ایران*، ص ۲۷۷.

۳۶ تا انتهای این فصل تمام آمار بانک مرکزی از سایت زیر گرفته شده است:

<https://tsd.cbi.ir/Display/Search.aspx>

۳۷ محمدرضا پهلوی، *پاسخ به تاریخ*، ترجمه شهریار ماکان (تهران: نشر البرز، ۱۳۸۹)، ص ۱۷۳.

۳۸ همان.

۳۹ علی رحیمیان، جلد دوم خاطرات که هنوز منتشر نشده است و نسخه آن را از خانواده آن مرحوم گرفتم.

۴۰ بعدها خلع ید از متصرفان خانه های خالی به یکی از جدی ترین بحران دولت جمهوری اسلامی پس از انقلاب تبدیل شد. آصف بیات، *سیاست های خیابانی: جنبش تهریستان در ایران*، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی (تهران: پردیس دانش، ۱۳۹۱)، ص ۱۲۶.

۴۱ همان، صص ۱۴۴-۱۴۵.

۴۲ رحمان زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۸۳.

۴۳ بهمن احمدی امویی (مصاحبه کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران: در گفت و گو با عزت الله سبحانی / محسن نوربخش / مسعود روغنی زنجانی / مسعود نیلی / محمدعلی نجفی / حسین عادل* (تهران: آگاه، ۱۳۸۵)، ص ۱۷.

۴۴ همان، ص ۳۳.

۴۵ همان، ص ۱۵ و ۲۱-۲۲ و ۴۳.

۴۶ محمدعلی نجفی که از وزرای کابینه رجائی بود، نقل می کند: «یکی از وزیران در همان دوره اول تعریف می کرد، در روز اول وزارت وقتی منشی وزارت گفت این کارتابل شما است و باید این نامه ها را پاراف کنید، من معنی کارتابل و پاراف کردن را نمی دانستم.» همان، ص ۳۵۸.

47 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52275> [accessed 19/05/2024]

۴۸ احمدی امویی (مصاحبه کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۳۰.

۴۹ همان، ص ۲۵.

۵۰ همان.

۵۱ به نقل از سایت زیر که از مصاحبه حبیب الله عسگرآولادی با ماهنامه *مهرنامه* دی ماه ۱۳۹۲ نقل کرده است.

<http://tarikhirani.ir/fa/news/3892> [accessed 30/05/2024]

۵۲ خوشکار، *هزار راه نرفته*، ص ۲۹ و ۳۲.

۵۳ همان، صص ۳۰-۳۱.

۵۴ وقتی از آیت الله بهشتی سؤال می شود که ممکن است کارآفرینان بخش خصوصی از جریان دولتی کردن صنایع رنجیده شوند و از کشور بروند، وی پاسخ می دهد: رفتن شان مانعی ندارد اما «باید سرمایه هاشان را بگذارند و خودشان بروند.» غنی نژاد، *اقتصاد و دولت در ایران*، ص ۳۵۵.

55 <http://tarikhirani.ir/fa/news/4421> [accessed 30/05/2024]

56 <https://www.irna.ir/news/83695422/درباره-محمود-خیامی> [accessed 31/05/2024]

57 Suzanne Maloney, *Iran's Political Economy since the Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), p 114.

58 *ibid*, p. 119.

۵۹ فرشید فرحناکیان، «انحصار تجارت خارجی دولت» روزنامه *آفتاب یزد* (۲۷ آذر ۱۴۰۰).

۶۰ احمدی امویی (مصاحبه کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۲.

۶۱ همان، ص ۲۸۷.

۶۲ رحمان‌زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۱۴.

۶۳ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۱۵۵.

64 Maloney, *Iran's Political Economy*, pp. 146-147.

۶۵ هاشمی‌رفسنجانی در خاطرات ۲۰ آبان می‌گوید: در آن تاریخ روزانه فقط پانصد هزار بشکه نفت صادر می‌شد. اکبر هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰*:

عبور از بحران، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸)، ص ۳۶۴.

۶۶ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۴۰.

۶۷ میانگین سالانه قیمت نفت و درآمد سالانه دولت از فروش نفت در جدول ۶ خواهد آمد.

68 Williamson Murray and Kevin M. Wood, *The Iran Iraq War: A Military and Strategic History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), p. 340.

۶۹ اکبر هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی‌رفسنجانی سال ۱۳۶۵: اوج دفاع*، به اهتمام عماد هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۸)، ص ۱۰.

۷۰ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۸۱.

۷۱ همان، ص ۳۷۶.

۷۲ یان لوتن ون زانندن و همکاران، *زندگی چگونه بود؟: تاریخ تحلیلی توسعه و خوشبختی در جهان ۱۸۲۰-۲۰۱۰*، ترجمه محمد سمیعی و محمد کریمی (تهران: نی،

۱۴۰۲) ص ۳۸۳.

۷۳ همان.

۷۴ محسن رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گویم: خاطرات محسن رفیق‌دوست*، نویسنده: سعید علامیان (تهران: سوره مهر، ۱۴۰۲). ج ۲، ص ۱۹۳.

75 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 253.

۷۶ روزنامه *سلام*، ۳ اردیبهشت ۱۳۷۱.

77 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 205, 451.

۷۸ اکبر هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی‌رفسنجانی سال ۱۳۷۰: سازندگی و شکوفایی*، به اهتمام عماد هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۳)، ص

۵۴.

۷۹ همان، ص ۱۹۴.

80 <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/91755> [accessed 6/05/2024]

۸۱ توضیح آن‌که نرخ بیکاری که در برنامه آمده با نرخ که در جدول ۲ نمایش داده شده، از دو منبع مختلف و با تعاریف متفاوت است. ولی در هر صورت، کاهش مورد نظر در سال پایانی برنامه اتفاق نیفتاد.

۸۲ سید حامد وارث، «سیاست تعدیل اقتصادی در کشورهای در حال توسعه: چگونگی اشاعه، آثار و پیامدها»، *پژوهشنامه اقتصادی* (دوره ۴، شماره ۱۲، فروردین ۱۳۸۳) صص

۹۳-۱۱۶.

۸۳ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۹۶.

۸۴ همان، ص ۹۸.

۸۵ همان، ص ۲۱۱.

۸۶ حسین عادل‌لی، رئیس وقت بانک مرکزی، می‌گوید که اطلاعات میزان اقساط به صورت هفتگی به مسئولان کشور توسط کمیسیون ذخایر بانک مرکزی اطلاع‌رسانی می‌شده

است. احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۵۶۴.

87 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 235.

۸۸ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۱۰۷.

۸۹ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی‌رفسنجانی سال ۱۳۷۰*، ص ۵۴۲.

90 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 235.

۹۱ این مبلغ ۱۰ هزار دلار بود که طبق *خاطرات* در ۲۴ فروردین ۷۲ تبدیل به ۵ هزار دلار شد.

۹۲ ژوزف استیگلنز، *جهانی‌سازی و مسائل آن*، ترجمه حسن گلریز (تهران: نشر نی، ۱۳۸۲) ص ۸۳-۸۴ نقل شده در مصلی‌نژاد، *آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی ایران*، ص

۲۲.

۹۳ آمار مذکور از سایت سازمان خصوصی‌سازی گرفته شده است: <https://fipo.ir> [accessed 10/06/2024]

۹۴ هاشمی در خاطرات خود در ۲۸ مرداد ۱۳۷۱ می‌گوید: «آقای محسن رضایی [فرمانده کل سپاه] آمد. گزارش طرح‌های عمرانی کشور که توسط [قرارگاه سازندگی خاتم

الانبیا (ص)] سپاه انجام می‌شود را داد؛ خیلی زیاد است؛ حدود ده میلیارد تومان.» هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی‌رفسنجانی سال ۱۳۷۰*، ص ۲۷۵.

۹۵ آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران*، ج ۲، ص ۲۳۴.

96 <https://farsnews.ir/news/13920719000533/> [accessed 6/06/2024] *به-هاشمی-رفسنجانی-انتقاد-دارم-ورود-وزارت-اطلاعات-به-اقتصاد-مصوبه-دولت*

۹۷ روزنامه کیهان، ۱۹ مهر ۱۳۹۱.

۹۸ رفیق دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، صص ۳۱۱-۳۱۳ و ج ۲، ص ۴۴.

۹۹ میانگین سالانه قیمت نفت و درآمد سالانه دولت از فروش نفت در جدول ۶ خواهد آمد.

۱۰۰ مصلی‌نژاد، *آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی ایران*، صص ۲۳۷-۲۸۱.

۱۰۱ در شهریور ۱۳۷۱ در رستورانی با نام میکنونوس در شهر برلین تعدادی از سران حزب دموکرات کردستان ترور شدند. متعاقباً دادگاهی در آلمان به این پرونده رسیدگی کرد و در نهایت در ۲۱ فروردین ۱۳۷۶ حکم محکومیت چند نفر از جمله حکم بازداشت بین‌المللی علی فلاحیان، وزیر وقت اطلاعات را صادر نمود.

102 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 294.

۱۰۳ حمیدرضا محمدی، طهمورث سهرابی، محمدعلی کرامتی، «تدوین الگوی انتقال فناوری در صنعت نفت و گاز پارس جنوبی از منظر یادگیری تکنولوژیک با تأکید بر تداوم کارکرد»، *نشریه علمی شهر/ایمن* (سال ۶، شماره ۲۳، پاییز ۱۴۰۲) صص ۳۲-۵۶. به نقل از رضا بندریان، «تبیین ابعاد رژیم فناورانه حوزه بالادستی صنعت نفت»، *ماهنامه علمی اکتشاف و تولید* (شماره ۱۹۹، ۱۴۰۱). صص ۶۲-۷۲.

۱۰۴ محمدی و همکاران، «تدوین الگوی انتقال فناوری در صنعت نفت و گاز».

۱۰۵ فرخ نجم‌آبادی، «خط مشی حکومت و فرگشت صنعت نفت ایران» در *کتاب مرجع سیاست و نفت*، رابرت لونی (گردآورنده و ویراستار)، ترجمه علیرضا طیب (تهران: ابرار معاصر، ۱۳۹۲). صص ۴۵۹-۴۹۱.

106 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 302.

107 Janine Zacharia, "World Bank Set to Consider Iran Loans," *Jerusalem Post*, May 10, 2001, quoted in Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 301.

108 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 403.

۱۰۹ مصلی‌نژاد، *آسیب‌شناسی توسعه اقتصادی ایران*، صص ۲۴۵-۲۴۶.

110 <https://www.irna.ir/news/80726908/> [accessed 12/06/2024] *از-ذخیره-ارزی-۱۰-میلیارد-دلاری-دولت-اصلاحات-تا-صندوق-توسعه-ملی*

۱۱۱ همان، ص ۲۳۹ به نقل از گزارش اداره بررسی‌های اقتصادی بانک مرکزی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۱.

۱۱۲ حدیث مرادی، سیدشمس‌الدین صادقی، مسعود اخوان‌کاظمی، «اقتصاد سیاسی رانت و خصوصی‌سازی در ایران پس از انقلاب اسلامی» *مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل* (دوره پنجم، شماره اول، ۱۴۰۱) صص ۲۸۷-۳۱۹.

113 <https://newspaper.hamshahrionline.ir/id/45370/html> [accessed 10/06/2024] *داستان-تلخ-افتتاح*

114 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 312.

115 <https://www.rouyad24.ir/fa/news/157892/> [accessed 10/06/2024] *ماجرای-پرحاشیه-افتتاح-فرودگاه-امام-چه-بود-وزیر-فرهنگ-عمان-را-از-دستشویی-بیرون-کشیدند*

116 Chantal Mouffe, "The 'end of politics' and the challenge of right-wing populism" in Francisco Panizza (editor), *Populism and the Mirror of Democracy* (London and New York: verso, 2005) pp.50-71.

۱۱۷ آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران*، ج ۱، ص ۱۷۵.

۱۱۸ *روزنامه اعتماد*، یک دی ۱۳۸۷.

۱۱۹ زلمی خلیل‌زاد، *فرستاده: از کابل تا کاخ سفید*، *سفر من در جهانی آشفته*، ترجمه هارون نجفی‌زاده (کابل: انتشارات عازم، ۱۳۹۶)، ص ۳۱۸.

120 <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/2007/1.pdf> [accessed 16/09/2024]

121 <https://donya-e-eqtesad.com/> [accessed 12/06/2024] *بخش-سایت-خوان-۲۹۲۵۶۲۵/۶۲-حسابی-که-احمدی-نژاد-جارو-کرد-رفت*

122 <https://fararu.com/fa/news/162470/> [accessed 12/06/2024] *توکلی-حساب-ذخیره-ارزی-جارو-شد*

۱۲۳ این مطلب، اگرچه فاقد منبع رسمی است، ولی جمع‌بندی جامعی از مطالب ارائه‌شده توسط خبرگزاری‌ها، روزنامه‌ها و سایت‌های اینترنتی از جریان واقعه است. چیزی که قدری به ابهام ماجرا می‌افزاید این است که مجید سلیمانی‌پور، مدیر عامل و عضو هیئت مدیره کنسرسیوم توسعه اعتماد مبین و عضو هیئت علمی دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه امام حسین، حدود دو ماه پس از واگذاری در ۱۹ آذر ۱۳۸۸ به همراه همسرش در منزل بر اثر گازگرفتگی فوت می‌کنند.

۱۲۴ مرادی و دیگران، «اقتصاد سیاسی رانت و خصوصی‌سازی در ایران».

125 Narges Bajoghli, Vali Nasr, Djavad Salehi-Isfahani, and Ali Vaez, *How Sanctions Work: Iran and the Impact of Economic Warfare* (Stanford: Stanford University Press, 2024), p. 77.

۱۲۶ سمیعی، «بازاندیشی رابطه تاریخی تحولات سیاسی با تحولات اقتصادی».

127 <https://www.president.ir/fa/122448> [accessed 13/06/2024]

۱۲۸ محمدجواد ظریف، *پایاب شکیبایی: برداشت‌هایی از هشت سال وزارت* (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۴۰۳)، ص ۳۸۲.

129 <https://president.ir/fa/72988> [accessed 13/06/2024]

۱۳۰ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۳۱۴.

۱۳۱ آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران*، ج ۱، ص ۲۹۳.

132 Bajoghli et al., *How Sanctions Work*, p. 140.

133 <https://www.ndf.ir/report> [accessed 14/06/2024]

۱۳۴ میثم خسروی و کامران ندری، «نقدی بر نظریه بهره بانکی در مطالعات بانکداری اسلامی با تکیه بر تأثیر خلق پول در تعیین نرخ بهره»، *دوفصلنامه علمی مطالعات اقتصاد اسلامی* (سال دوازدهم، شماره دوم، پیاپی ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۹)، صص ۱-۳۴.

۱۳۵ محمودرضا خاوری، «تحولات پیش روی نظام بانکداری کشور: پیش به سوی بانکداری اسلامی»، *بانکداری اسلامی* (ویژه‌نامه شهریور ۱۳۹۰)، صص ۲۴-۲۵.

۱۳۶ علاوه بر سایت بانک مرکزی که پیش از این گفتیم، این آمار در منبع زیر نیز آورده شده است:

سازمان برنامه‌بودجه، مرکز آمار ایران، *سالنامه آماری کشور سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی*، (دی ۱۳۵۵)، ص ۵۲۹.

۱۳۷ ریچارد اوتی، «بلای نفت: علت‌ها، پیامدها و نتایج سیاست‌گذارانه» در *کتاب مرجع سیاست و نفت*، رابرت لونی (گردآورنده و ویراستار)، ترجمه علیرضا طیب (تهران: ابرار معاصر، ۱۳۹۲). صص ۵۷۳-۵۹۴.

138 P. Brickman, D. Coates, R. Janoff-Bulman, 'Lottery winners and accident victims: Is happiness relative?', *Journal of Personality & Social Psychology* (36, 1978), pp. 917-927.

۱۳۹ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۲۷.

۱۴۰ همان، ص ۳۰۹.

141 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 128.

۱۴۲ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۹، ص ۳۱۷.

143 Shahram Chubin, "The Last Phase of the Iran-Iraq War: From Stalemate to Ceasefire", *Third World Quarterly* (11:2, April 1989), p. 6 quoted in Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 144.

۱۴۴ حسین عسکری، «رانت‌های نفتی، خط‌مشی‌های سیاسی و نظامی و نتایج ناگوار: پیامدهایی برای اقتصادهای نفتی خاورمیانه و شمال آفریقا» در *کتاب مرجع سیاست و نفت*، رابرت لونی (گردآورنده و ویراستار)، ترجمه علیرضا طیب (تهران: ابرار معاصر، ۱۳۹۲). صص ۳۲۱-۳۳۸.

145 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 389.

۱۴۶ احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۴۸.

147 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 375.

148 *ibid*, p. 377.

۱۴۹ عسکری، «رانت‌های نفتی».

۱۵۰ اوتی، «بلای نفت».

۱۵۱ همان.

۱۵۲ همان.

۱۵۳ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۳۲۹.

۱۵۴ همان، ص ۶۶۹.

155 Bajoghli et al., *How Sanctions Work*, p. 108.

156 *ibid*, p. 5.

۱۵۷ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، صص ۳۵۴-۳۵۵.

158 Maloney, *Iran's Political Economy*, pp. 504-507.

159 *ibid*, p. 451.

160 G. Samore, 'Sanctions against Iran: a guide to targets, terms, and timetables', (*Belfer Center for Science and International Affairs*, 2015) p. 47.

161 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 461.

162 Bajoghli et al., *How Sanctions Work*, p. 128.

163 *ibid*, p. 43.

164 Morteza Ghomi, 'Who Is Afraid of Sanctions? The Macroeconomic and Distributional Effects of the Sanctions against Iran',

- Economics & Politics* (34, no.3, 2022), pp. 395–428; quoted in Bajoghli et al., *How Sanctions Work*, p. 81.
- 165 Dario Laudati and M. Hashem Pesaran, 'Identifying the Effects of Sanctions on the Iranian Economy Using Newspaper Coverage', *Journal of Applied Econometrics* (38, no. 3, 2023), pp. 271–94; quoted in Bajoghli et al., *How Sanctions Work*, p. 82.
- 166 Bajoghli et al., *How Sanctions Work*, p. 94.
- 167 *ibid*, p. 11, 99, 128.
- 168 *ibid*, p. 120.
- 169 *ibid*, p. 33.
- ۱۷۰ مسرت آیت، «خصوصی‌سازی در ایران: روایتی عبرت‌آموز مبتنی بر راه‌حل خروج از بحران»، *فرآیند مدیریت توسعه* (دوره ۳۴، شماره ۲، پیاپی ۱۱۶، تابستان ۱۴۰۰) صص ۱۷۴–۲۱۵؛ به نقل از:
- William Megginson, *Privatization, Foreign Policy* (118(1), 2007) pp. 14-27.
- ۱۷۱ همان.
- ۱۷۲ محمود جعفرپور، «بررسی وجوه افتراق و اشتراک خصوصی‌سازی در ایران و کشورهای منتخب» *دوماه‌نامه بررسی‌های بازرگانی* (سال نوزدهم، شماره ۱۰۷، خرداد و تیر ۱۴۰۰) صص ۳۹–۶۲.
- ۱۷۳ همان.
- 174 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52275> [accessed 19/05/2024]
- ۱۷۵ جعفرپور، «بررسی وجوه افتراق و اشتراک خصوصی‌سازی»؛ حسینعلی کلهر، عادل ابراهیم‌پور اسنجان، «تحلیل حقوقی اعمال نظارت پس از واگذاری در خصوصی‌سازی‌ها (موانع و راهکارها)» *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر* (دوره ۱۴، شماره ۳۱، تابستان ۱۴۰۲) صص ۱۴۵–۱۸۲.
- ۱۷۶ کلهر و ابراهیم‌پور اسنجان، «تحلیل حقوقی اعمال نظارت پس از واگذاری».
- 177 <https://www.isna.ir/news/99021007452> [accessed 3/07/2024]
- ۱۷۸ رحمان‌زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۳۵۰.
- 179 <https://www.tabnak.ir/fa/news/166874/> [accessed 3/07/2024]
- ۱۸۰ سیدعلی اسلامی‌نژاد، اصغر ابوالحسنی، عبدالعلی منصف، کامران ندری، «بررسی اثر خصوصی‌سازی بر رشد اقتصادی در ایران با استفاده از روش حداقل مربعات کاملاً اصلاح‌شده (دوره زمانی ۱۳۷۰–۱۳۹۶)»، *فصلنامه پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی* (سال ۱۲، شماره ۴۵، زمستان ۱۴۰۰) صص ۱۵–۳۰.
- ۱۸۱ کلهر و ابراهیم‌پور اسنجان، «تحلیل حقوقی اعمال نظارت پس از واگذاری».
- ۱۸۲ رحمان‌زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۲۰۴، ۲۴۸، ۲۵۱.
- ۱۸۳ آیت، «خصوصی‌سازی در ایران: روایتی عبرت‌آموز».
- ۱۸۴ محسن رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گوییم: خاطرات محسن رفیق‌دوست*، نویسنده: سعید غلامیان (تهران: سوره مهر، ۱۴۰۲). ج ۲، ص ۱۹۳.
- ۱۸۵ غنی‌نژاد، *اقتصاد و دولت در ایران*، ص ۴۰۲.
- ۱۸۶ آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران*، ج ۲، ص ۳۸.
- ۱۸۷ محمدرضا دره‌شیری، اصغر ابوالحسنی هستیانی، یگانه موسوی جهرمی، عبدالعلی منصف، «تحول در سبک حکمرانی اقتصادی دولت پیش‌نیاز موفقیت در خصوصی‌سازی؛ مورد مطالعاتی: صنعت بانک‌داری»، *بهبود مدیریت* (دوره ۱۶، شماره ۱، پیاپی ۵۵، بهار ۱۴۰۱) صص ۹۳–۱۲۳.
- ۱۸۸ محمد سمیعی، «ریشه‌ها و پیامدهای لجام‌گسیختگی ایدئولوژی سرمایه‌داری»، *فصلنامه مطالعات جهان* (دوره ۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱) صص ۳۳–۵۸.
- ۱۸۹ رحمان‌زاده هروی، *نگاهی به اقتصاد سیاسی ایران*، ص ۵۱۵.
- ۱۹۰ همان، صص ۵۴۸–۵۴۹.
- ۱۹۱ سارا کریمی، فرشید مقدم سلیمی، «ماشین خصوصی‌سازی، ضرورت توقف و تغییر مسیر» *فصلنامه تأمین اجتماعی* (سال ۱۵، شماره اول، زمستان ۱۳۹۸) صص ۱۳۳–۱۵۶.

فصل پنجم: نیروهای نظامی و نهادهای اطلاعاتی

1 Bayram Sinkaya, *The Revolutionary Guards in Iranian Politics: Elites and shifting relations* (London and New York: Routledge, 2016), p. 16.

- ۲ صادق طباطبایی، *خاطرات سیاسی-اجتماعی دکتر صادق طباطبایی*، سه جلد (تهران: چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷)، ج ۳، ص ۲۴۷.
- ۳ روح‌الله خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۶، ص ۱۳۱.
- ۴ روزنامه اطلاعات، چهارشنبه ۲۵ بهمن ۱۳۵۷.
- ۵ روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه ۲۴ بهمن ۱۳۵۷.
- ۶ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۶، ص ۱۳۲.
- ۷ اکبر هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۲۰۰.
- ۸ محمدرضا مهدوی‌کنی، *خاطرات آیت‌الله مهدوی‌کنی*، تدوین غلامرضا خواجه‌سروی (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵)، ص ۲۵۷.
- ۹ همان، صص ۲۲۶-۲۲۸.
- ۱۰ جواد منصوری (زیر نظر)، *تاریخ شفاهی تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی* (تهران: مؤسسه فرهنگی هنری و انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۳)، ص ۴۲.
- ۱۱ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷)، ص ۲۶۵.
- ۱۲ محسن رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گوییم: خاطرات محسن رفیق‌دوست*، نویسنده: سعید علامیان (تهران: سوره مهر، ۱۴۰۲)، ج ۱، ص ۴۹.
- ۱۳ همان، ص ۴۲.
- ۱۴ همان، ص ۱۰۸.
- ۱۵ همان، ص ۴۲۳.
- ۱۶ همان، ص ۱۰۲.
- ۱۷ *تاریخ شفاهی تأسیس سپاه پاسداران*، ص ۲۰۴.
- ۱۸ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، ص ۵۰.
- ۱۹ همان.
- ۲۰ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۱۲۱.
- ۲۱ همان، ص ۲۸۴.
- ۲۲ روزنامه کیهان، یکشنبه ۶ اسفند ۱۳۵۷.
- ۲۳ همان، پنجشنبه ۱۰ اسفند ۱۳۵۷.
- ۲۴ ویلیام سولیوان، آخرین سفیر آمریکا در ایران، در خاطرات خود می‌گوید پیش از پیروزی انقلاب، در تهران ملاقاتی با مهدی بازرگان و آیت‌الله موسوی اردبیلی داشته است که در آن ملاقات هر دو طرف توافق داشتند که «نیروهای مسلح دست‌نخورده باقی مانده و با حکومت آینده همکاری کنند». ویلیام سولیوان، *مأموریت در ایران: خاطرات ویلیام سولیوان آخرین سفیر آمریکا در ایران*، ترجمه ابراهیم مشفق‌فر (تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۳)، ص ۲۵۱.
- ۲۵ *تاریخ شفاهی تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی*، صص ۱۵۸-۱۶۰.
- ۲۶ همان، صص ۱۶۵-۱۷۶.
- 27 Afshon Ostovar, *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guard* (New York: Oxford University Press, 2016), p. 125.
- 28 روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه ۱ مهر ۱۳۵۹.
- 29 Bryan Gibson, *Covert Relationship: American Foreign Policy, Intelligence, and the Iran-Iraq War, 1980-1988* (Santa Barbara: Praeger, 2010), p. 26.
- 30 Williamson Murray and Kevin M. Wood, *The Iran Iraq War: A Military and Strategic History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), p. 47.
- 31 ibid, p. 32.
- 32 Con Coughlin, *Saddam: His Rise and Fall* (Harper Collins Ebooks, 2005) p. 1.
- ۳۳ به عنوان نمونه، برآورد شده است که صدام فقط در سال‌های ۱۹۸۱ و ۸۲ بیش از ۳۰۰۰ نفر را اعدام کرد، همان، ص ۱۹۷.
- 34 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 63.
- ۳۵ *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۳، ص ۲۵۱.
- ۳۶ *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۴، ص ۱۶۳.
- ۳۷ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، صص ۱۵۸-۱۵۹.

۳۸ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹: انقلاب در بحران*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۴)، صص ۳۲۴-۳۲۵.

۳۹ همان، ص ۳۲۷.

۴۰ به رغم تحریم اولیه فروش سلاح به ایران و عراق، در سال‌های آخر جنگ شوروی نقش تعیین‌کننده‌ای در برتری تسلیحاتی عراق داشت. نک: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، *آغاز تا پایان جنگ (سالنمای تحلیلی): بررسی وقایع سیاسی-نظامی جنگ از زمینه‌سازی تهاجم عراق تا آتش‌بس* (تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۳)، ص ۱۷۴.

41 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 82.

باید توجه کرد این برآورد با آنچه در فصل پیشین از میزان خریدهای نظامی خارجی ایران و عراق گزارش شد، از دو منبع مختلف گرفته شده و باهم اختلاف دارند، اگرچه هر دو منبع بر تفاوت فاحش هزینه‌کرد ایران و عراق تأکید می‌کنند. به احتمال زیاد منشأ اختلاف دو منبع، نوع تعریف آنان از سلاح و مهمات است.

42 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 263.

۴۳ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۵۸.

۴۴ همان، صص ۶۶۴-۶۶۸.

45 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 80.

46 ibid.

47 <http://tarikhirani.ir/fa/news/4707/> [accessed 15/10/2023] -آمار واقعی شهدای جنگ- ۱۹۰-۲۲۰ هزار نفر

۴۸ علیرضا کدیور، مجید پورکاشانی، مریم رمضان‌خانی، «نگاهی به آمار شهدای ایران در جنگ با عراق»، *مجله تحلیلی دقیقه* (۴ مهر ۱۳۹۹) در پیوند:

<https://d-mag.ir/p765> [accessed 28/09/2024]

۴۹ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گویم*، ج ۱، صص ۲۶۲-۲۶۳.

۵۰ *پیام انقلاب* (شماره ۵۹، ۸ خرداد ۱۳۶۱)، ص ۸۲.

۵۱ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰: عبور از بحران*، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸)، ص ۳۹۵.

۵۲ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۱: پس از بحران*، به اهتمام فاطمه هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۰)، ص ۱۸۰. نیز نک: همان، ص ۱۹۹.

53 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 182, 193, 230.

۵۴ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گویم*، ج ۱، ص ۳۵۸.

55 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 114.

56 ibid, p. 113.

57 Mark Bucknam and Frank Esquivel, *Saddam Hussein and the Iran-Iraq War* (National Defence University, National War College, 2001), available at nwc.ndu.edu [accessed 23/09/2024].

58 Kenneth M. Pollack, *Arabs at War: Military Effectiveness, 1948-1991* (Council on Foreign Relations, University of Nebraska Press, 2002), pp. 187-189 quoted in Gibson, *Covert Relationship*, p. 49.

59 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 51.

۶۰ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۱.

61 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, pp. 89-90.

62 Gibson, *Covert Relationship*, p. 49.

63 Murray and Wood, *The Iran Iraq War*, p. 51.

64 ibid, p. 106.

65 ibid, p. 221.

66 Coughlin, *Saddam*, p. 197, quoted from *Wall Street Journal*, August 27, 1990.

۶۷ وفیق سامرائی، *ویرانی دروازه شرقی*، ترجمه عدنان قارونی (تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس، ۱۳۹۹)، ص ۱۵۲ (پاورقی).

۶۸ همان، ص ۲۱۸.

69 Gibson, *Covert Relationship*, p. 211.

70 ibid.

71 Mohammad Samiei and Janice Webster, 'Hypocrisy & Norm Enforcement: US Responses to Chemical Weapons Allegations against Iraq and Syria' *Middle East Critique*, *Middle East Critique* (32: 3, 2023).

72 Gibson, *Covert Relationship*, p. 108.

73 ibid, p. 107.

74 ibid, p. 116, 128.

75 ibid, p. 192.

76 ibid, p. 212.
77 ibid, p. 218.
78 ibid, p. 35.

۷۹ فؤاد ایزدی، حکیمه سقایی بی‌ریا، علیرضا ثمودی، «واکاوی مسئله چراغ سبز دولت کارتر به صدام بر اساس اسناد تازه منتشرشده وزارت خارجه آمریکا»، *فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس* (دوره ۷، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۰)، صص ۹۱-۱۱۴.

۸۰ سامرائی، *ویرانی دروازه شرقی*، ص ۱۹۲.

۸۱ همان، ص ۱۲۶، ۱۶۲ و ۱۹۰.

82 Gibson, *Covert Relationship*, p. 86,89, 97.

83 ibid, p. 120.

84 ibid, p. 172, 205.

85 ibid, p. 160.

86 ibid, pp. 193-195.

87 Suzanne Maloney, *Iran's Political Economy since the Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), p. 175.

88 Gibson, *Covert Relationship*, pp. 216-217.

۸۹ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۷: پایان دفاع، آغاز بازسازی*، به اهتمام علیرضا هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۰)، ص ۲۱۸ (پاورقی).

90 Gibson, *Covert Relationship*, p 5.

91 ibid, p. 4, 83.

92 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 149.

93 For instance see: Gibson, *Covert Relationship*, p 70, 112, 159; Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 118; Hesam Forozan and Afshin Shahi, 'The Military and the State in Iran: The Economic Rise of the Revolutionary Guards', *Middle East Journal* (Vol. 71, issue 1, winter 2017), pp. 67-86.

۹۴ به اذعان رفیق دوست، چین منبع اصلی خرید سلاح برای ایران بود؛ رفیق دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، ص ۳۲۶. همچنین در اواخر جنگ که آمریکا مایل به تحریم فروش سلاح به ایران بود، چین با ایجاد محدودیت فروش سلاح به ایران توسط شورای امنیت مخالفت کرد؛ Gibson, *Covert Relationship*, p 189.

95 Gibson, *Covert Relationship*, p 72.

96 Anthony Clark Arend, "The Role of the United Nations in the Iran-Iraq War," Christopher C. Joyner, ed. *The Persian Gulf War: Lessons for Strategy, Law, and Diplomacy* (New York: Greenwood Press, 1991), p. 192, as quoted in Gibson, *Covert Relationship*, p. 48.

۹۷ علی خرم (مصاحبه‌شونده)، «آسیب‌شناسی دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران در دوران جنگ تحمیلی»، *نگین ایران* (شماره ۲۸، بهار ۱۳۸۸)، صص ۱۰۹-۱۱۶.

98 Bucknam and Esquivel, *Saddam Hussein and the Iran-Iraq War*.

99 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 194.

۱۰۰ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، *آغاز تا پایان جنگ*، ص ۱۷۹.

۱۰۱ کدیور و همکاران، «نگاهی به آمار شهدای ایران».

۱۰۲ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، *آغاز تا پایان جنگ*، ص ۱۸۲.

۱۰۳ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۷*، ص ۲۰۱.

۱۰۴ همان، ص ۲۰۲.

۱۰۵ همان، ص ۱۶۳. همچنین در ۵ تیر می‌گوید: «آقای [حسن] روحانی به ادامه جنگ اعتقادی ندارد و تأکید بر ختم آن دارد.» ص ۱۸۸. جمعه ۱۰ تیر اضافه می‌کند: «عصر احمدآقا آمد. درباره راه‌های ختم جنگ مذاکره کردیم.» ص ۱۹۳. در ۱۶ تیر می‌نویسد: «آقای [محسن] نوربخش [نائب رئیس کمیسیون برنامه و بودجه مجلس] آمد. درباره ختم جنگ از طریق سیاسی توصیه داشت و راه مشخصی را پیشنهاد نمود.» ص ۲۰۲. در ۱۷ تیر گزارشی از ملاقات خود با آیت‌الله منتظری می‌دهد و می‌گوید: «ایشان هم معتقد به لزوم ختم جنگ از طرق سیاسی است.» ص ۲۰۴.

۱۰۶ همان، ص ۱۷۲.

۱۰۷ این‌جا رضایی ذکر نمی‌کند، ولی در منابع دیگر ذکر شده که به‌جای سه نقطه، درخواست سلاح اتمی کرده بود. نک: هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۷*، ص ۵۷۹، نامه امام مورخ ۲۵ تیر ۶۷.

108 <https://www.tabnak.ir/fa/news/437602/بيان-حقيقت-نامه-تاريخي-محسن-رضايي-به-هاشمي> [accessed 30/09/2024]

۱۰۹ بهمن احمدی امویی (مصاحبه‌کننده)، *اقتصاد سیاسی ایران: در گفت‌وگو با عزت‌الله سبحانی / محسن نوربخش / مسعود روغنی زنجانی / مسعود نیلی / محمدعلی نجفی / حسین عادلی* (تهران: آگاه، ۱۳۸۵)، ص ۱۷۱.

۱۱۰ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۷*، ص ۲۱۱.

۱۱۱ همان، ص ۵۷۸.

۱۱۲ همان، صص ۲۱۴-۲۱۶.

۱۱۳ *صحیفه امام خمینی*، ج ۲۱، ص ۹۵.

۱۱۴ این روایت از نظر امام خمینی در کنار دو روایت دیگر هاشمی‌رفسنجانی و حسن روحانی توسط حمید انصاری در مطلبی تحت عنوان «سندی که برای نخستین بار منتشر می‌شود/ عبارتی که از متن اولیه بیانیه امام پس از فتح خرمشهر حذف شد» در سایت تاریخ ایرانی آورده شده و به صورت مستوفی بررسی شده است.

<http://tarikhirani.ir/fa/news/8868/سندی-که-برای-نخستین-بار-منتشر-می-شود-عبارتی-که-از-متن-اولیه-بیانیه-امام-پس-از-فتح-خرمشهر-حذف-شد> [accessed 30/09/2024]

۱۱۵ به نقل از علی شمشانی در مصاحبه موجود در پایگاه زیر:

<https://www.isna.ir/news/8407-01892/متن-کامل-ناگفته-های-شمخانی-از-جنگ-در-گفت-و-گو-با-ایسنا-می-توانستیم> [accessed 30/09/2024]

۱۱۶ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۱*، ص ۱۲۸.

۱۱۷ محمد درودیان، *علل تداوم جنگ* (تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳)، ص ۱۹۴.

۱۱۸ حسن حضرتی، هادی قیصریان‌فرد، مینا آونج، «جنگ ایران و عراق در گفتمان سیاسی نهضت آزادی ایران»، *فصلنامه ژرفا پژوه* (سال سوم، دفتر چهارم، زمستان ۱۳۹۵)، صص ۷۵-۱۰۱.

۱۱۹ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، *آغاز تا پایان جنگ*، ص ۵۴.

120 <https://www.tabnak.ir/fa/news/437602/بیان-حقیقت-نامه-تاریخی-محسن-رضایی-به-هاشمی> [accessed 30/09/2024]

۱۲۱ ناطق‌نوری که در فصل سوم جریان تمديد نخست‌وزیری میرحسین موسوی را از خاطرات وی نقل کردیم، در مصاحبه‌ای علت اصرار امام بر ابقای موسوی را چنین شرح داده است: «علت اصرار امام این بود که آقای محسن رضایی از جنگ آمده و گزارش داده که اگر مهندس موسوی تضعیف شود و یا مجدداً انتخاب نشود، در جبهه‌ها دودستگی و اختلاف ایجاد شده و ما ضربه می‌خوریم.» نک:

<https://donya-e-eqtesad.com/بخش-سایت-خوان-۳۴۴۸۷۳۴/۶۲-روایت-ناطق-نوری-از-یک-نامه-جنجالی-به-امام-نخست-وزیری-میرحسین-موسوی-برخورد-> [accessed 2/10/2024] با-جناب-های-سیاسی

۱۲۲ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، *آغاز تا پایان جنگ*، ص ۵۶.

123 Maloney, *Iran's Political Economy*, pp. 169-170.

۱۲۴ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۷*، ص ۱۵۴.

۱۲۵ همان، ص ۱۳۷.

۱۲۶ همان، ص ۱۴۱ و ۱۶۴.

۱۲۷ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گویم*، ج ۱، ص ۳۹۵.

۱۲۸ جعفر شیرعلی‌نیا، *نکته‌های تاریخی* (مؤلف در کانال تلگرام @shiraliniaa، بی‌تا) به نقل از علی خاجی، *شرح قصص* (تهران: پیام آزادگان، ۱۳۹۱)، ص ۷ و ۲۴.

۱۲۹ درودیان، *علل تداوم جنگ*، ص ۹۷.

۱۳۰ سامرائی، *ویرانی دروازه شرقی*، ص ۱۱۸.

۱۳۱ محبی‌الدین مصباحی، «اتحاد جماهیر شوروی و جنگ ایران و عراق: چارچوب‌ها و اهداف»، *سیاست دفاعی* (شماره ۱۵-۱۶، تابستان و پاییز ۱۳۷۵)، صص ۱-۳۹.

۱۳۲ هاشمی‌رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۷*، ص ۲۲۱.

۱۳۳ همان، ص ۲۲۲.

۱۳۴ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گویم*، ج ۱، ص ۳۹۶.

۱۳۵ این برآوردها بر اساس منابع زیر صورت گرفته است:

Gawdat Bahgat and Anoushiravan Ehteshami, *Defending Iran: from Revolutionary Guards to ballistic missiles* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), pp. 101-102; Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 6; Defense Intelligence Agency, *Iran Military Power: Ensuring Regime Survival and Securing Regional Dominance* (2019) available at: <https://www.dia.mil/Portals/110/Images/News/Military Powers Publications/Iran Military Power LR.pdf> [accessed 3/10/2024]

136 Sinkaya, *The Revolutionary Guards*, p. 184.

۱۳۷ رفیق‌دوست، *برای تاریخ می‌گویم*، ج ۱، صص ۳۲۱-۳۲۴.

۱۳۸ همان، صص ۲۸۵-۲۸۶.

۱۳۹ همان، ص ۲۹۶.

140 Bahgat and Ehteshami, *Defending Iran*, p. 116 quoted from Joseph Bermudez, *A History of Ballistic Missile Development in the DPRK* (Monterey, CA: Middlebury Institute of International Studies, 2018).

141 *ibid*, p. 93.

142 Ali Nematpour and Shahrouz Shariati, 'U.S Maximum Pressure and the Deterrence of Iranian Missiles', *World Sociopolitical Studies* (Volume 8, Issue 2, April 2024).

143 Michael Rubin, 'A Short History of the Iranian Drone Program' (2020) available at:

<https://www.aei.org/wp-content/uploads/2020/08/A-short-history-of-the-iranian-drone-program.pdf> [accessed 6/10/2024]

144 Bahgat and Ehteshami, *Defending Iran*, p. 188.

145 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 15.

146 Bahgat and Ehteshami, *Defending Iran*, p. 3.

147 *ibid*.

148 *ibid*, pp. 11-12.

149 <https://edition.cnn.com/gaza-israel-big-bombs/index.html> [accessed 12/3/2025]

۱۵۰ *دنیای اقتصاد*، ۲۸ بهمن ۹۱، نک:

<https://donya-e-eqtasad.com/بخش-خبر-۵۱۴۴۷/۶۴-طائب-اگر-بخواند-سوریه-یا-خوزستان-را-بگیرند-حفظ-سوریه-اولویت-دارد/> [accessed 8/10/2024]

۱۵۱ رفیق دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، ص ۱۳۴.

152 Bahgat and Ehteshami, *Defending Iran*, p. 212.

۱۵۳ محمدجواد ظریف، *پایاب شکیبایی: برداشت‌هایی از هشت سال وزارت* (تهران: اطلاعات، ۱۴۰۳)، ص ۲۵۲.

۱۵۴ *تاریخ شفاهی تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی*، ص ۲۲۵.

155 Hesam Forozan, *The Military in Post-Revolutionary Iran: The evolution and roles of the Revolutionary Guards* (London and New York: Routledge, 2016), p. 12.

156 *ibid*, p. 14.

157 *ibid*, p. 57.

158 *ibid*, p. 14.

159 Hesam Forozan and Afshin Shahi, 'The Military and the State in Iran: The Economic Rise of the Revolutionary Guards', *Middle East Journal* (Vol. 71, issue 1, winter 2017), pp. 67-86.

160 Forozan, *The Military in Post-Revolutionary Iran*, pp. 21-30.

161 Sinkaya, *The Revolutionary Guards*, pp. 22-29.

۱۶۲ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۲۱۳.

۱۶۳ همان، ص ۶۶۶.

۱۶۴ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۸، ص ۴۴.

۱۶۵ همان، ج ۱۶، ص ۲۰۳.

۱۶۶ علی اکبر ناطق نوری، *خاطرات حجت الاسلام و المسلمین علی اکبر ناطق نوری*، تدوین مرتضی میردادر (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴)، ج ۲، ص ۷۷.

۱۶۷ تمام سخنان نقل شده از پیوند زیر گرفته شده است:

<https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=3503> [accessed 12/10/2024]

۱۶۸ این سخنرانی نیز در همان پیوند آمده است.

۱۶۹ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۵: سردار سازندگی، به اتمام احسان هاشمی* (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۸)، ص ۱۰۹.

۱۱۰، ۱۴۶، ۱۷۱، ۱۷۷، ۱۸۴، ۱۹۷.

۱۷۰ روزنامه کیهان، ۲۹ فروردین ۱۳۷۵.

171 <https://aftabnews.ir/fa/news/5900/درخواست-هاشمی-برای-تعقیب-فرماندهان-نظامی> [accessed 12/10/2024]

۱۷۲ رفیق دوست در خاطرات خود ادعا دارد که رویه جدید در سپاه با آنچه در زمان امام خمینی بود، متفاوت است. رفیق دوست، *برای تاریخ می‌گوییم*، ج ۱، ص ۲۶۰.

۱۷۳ به نقل از هاشمی رفسنجانی در خاطرات روز ۲۹ شهریور ۱۳۷۹.

۱۷۴ متن نامه با اندکی اختلاف، در سایت‌های خبرگزاری‌ها و نیز روزنامه کیهان تاریخ ۲۸ تیر ۱۳۷۸ آمده است.

175 <https://www.asriran.com/fa/news/37041/سرلشکر-جعفری-سپاه-اصولگر-است-اما/> [accessed 13/10/2024]

176 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 160.

- 177 Sinkaya, *The Revolutionary Guards*, p 33.
 178 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 169; Forozan, *The Military in Post-Revolutionary Iran*, p 96, 124.
 179 Sinkaya, *The Revolutionary Guards*, p 168; Forozan, *The Military in Post-Revolutionary Iran*, p 89.
 180 Carl Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, translated by G. Schwab (Chicago: University of Chicago Press, 1985).

۱۸۱ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۸: بازسازی و سازندگی*، به اهتمام علی لاهوتی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۹۱)، ص ۲۶۴.

182 <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/04/08/1117273/سرلشکر-باقری-به-روایت-خودش-رئیس-جدید-ستادکل-نیروهای-مسلح-کیست> [accessed 4/11/2024]

۱۸۳ همان.

۱۸۴ *روزنامه شرق*، ۱۸ خرداد ۱۳۸۵.

۱۸۵ *روزنامه دنیای اقتصاد*، ۱۰ تیر ۱۳۸۵.

186 <https://www.magiran.com/article/1119286> [accessed 15/10/2024]

187 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 405. Forozan and Shahi estimate that in the period of 2005-2011, the amount of 25 billion dollars was contracted. Forozan and Shahi, 'The Military and the State in Iran'. But Alfoneh which is their source estimates the period to be 2009-2011, Ali Alfoneh, "Eternal Rivals? The Artesh and the IRGC," *The Middle East Institute*, (November 15, 2011).

188 <https://www.khatam.com> [accessed 15/10/2024]

189 <https://www.eghtesadnews.com/بخش-اقتصاد-در-رسانه-ها-۱۸۰۵۵۲/۶۷-قرارگاه-خاتم-الانبياء-پس-از-قالیاف/> [accessed 15/10/2024]

190 <https://www.khatam.com/fa/holdingrah/rahshahrsazi4> [accessed 16/10/2024]

191 <https://www.mehrnews.com/news/1377466/سیاه-باید-پیش-برنده-جبهه-های-اقتصادی-در-کشور-باشد> [accessed 16/10/2024]

192 <https://www.cbi.ir/showitem/18928.aspx> [accessed 17/10/2024]

۱۹۳ *دنیای اقتصاد*، اول اردیبهشت ۱۴۰۳.

194 Forozan and Shahi, 'The Military and the State in Iran'.

195 Francis Ghiles, 'Tehran cracking down on IRGC's business networks', *The Arab Weekly* (Sunday 28/01/2018), <https://the arabweekly.com/tehran-cracking-down-irgcs-business-networks> [accessed 17/10/2024].

196 Forozan, *The Military in Post-Revolutionary Iran*, p. 148.

197 Forozan and Shahi, 'The Military and the State in Iran', footnote 2.

198 <https://fararu.com/fa/news/209950/الانبياء-۱۳۵-هزار-نیرو-دارد-E2%80%8Cعبداللهی-قرارگاه-خاتم> [accessed 17/10/2024]

199 <https://www.usace.army.mil> [accessed 17/10/2024]

200 <https://www.asriran.com/fa/news/369930/روحانی-اگر-اطلاعات-تفنگ-پول-سرمایه-سایت-روزنامه-و-خبرگزاری-را-همه-یکجا-جمع-کنیم-ابوذر-و-E2%80%8Cشوند> [accessed 17/10/2024]

201 Forozan and Shahi, 'The Military and the State in Iran'.

202 <https://apnews.com/article/lebanon-pagers-hezbollah-explosion-israel-beirut-port-6c51ff6c743ba63154b95790357d31df#> [accessed 17/10/2024]

203 <https://www.pgnews.ir/روایت-دست-اول-از-نحوه-انفجار-پیچرها-در-ل> [accessed 17/10/2024]

۲۰۴ باید توجه داشت اطلاعات منبعی که از آن استفاده شده است مربوط به سال ۲۰۱۲ است.

Loch Johnson, *National Security Intelligence: secret operations in defense of the democracies* (Cambridge and Malden: Polity, 2012), p. 17.

205 *ibid*, p. 24.

206 *ibid*, p. 17, 29, 33.

207 *ibid*, p. 68.

208 *ibid*, p. 96.

209 *ibid*, p. 101.

210 *ibid*, p. 95.

211 *ibid*, pp. 84-85.

212 *ibid*, p. 87.

213 *ibid*, p. 22.

۲۱۴ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۵۳۷.

۲۱۵ *روزنامه اطلاعات*، ۱۷ بهمن ۵۷، ص ۲.

216 Vladimir Kuzichkin, *Inside the KGB: My Life in Soviet Intelligence* (New York: Pantheon Books, 1991), p. 268.

217 *ibid*, p. 270.

218 <https://iranhistory.net/hashemi0> [accessed 19/10/2024]

۲۱۹ ابراهیم یزدی، *شصت سال صیوری و شکوری: خاطرات دکتر ابراهیم یزدی* (تهران: کویر، ۱۳۹۸)، ج ۴، ص ۱۴۰ و ۱۴۲.

۲۲۰ سعید حجاریان، «منبع ما در سفارت شوروی از قصد فرار کوزیچکین مطلع شده بود: گفت‌وگو با سعید حجاریان از کارنامه حزب توده پس از انقلاب اسلامی تا آخرین ملاقات کیانوری»، *اندیشه پویا* (شماره ۳۸، مهر و آبان ۱۳۹۵)، صص ۶۸-۷۴.

۲۲۱. مهدی پرتوی، «آرمان‌شهر کیانوری کابوس شهر بود»، *اندیشه پویا* (شماره ۳۸، مهر و آبان ۱۳۹۵)، صص ۷۵-۹۵.

۲۲۲ یزدی، *شصت سال صیوری و شکوری*، ج ۴، ص ۱۴۳.

223 <https://irdc.ir/fa/news/9996> [accessed 20/02/2025]

۲۲۴ صورت‌جلسات شورای انقلاب، یکشنبه ۱۳ اسفند ۱۳۵۷.

۲۲۵ *تاریخ شفاهی تأسیس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی*، ص ۱۵۱.

۲۲۶ رفیق دوست، *برای تاریخ می‌گویم*، ج ۱، ص ۲۵۲.

227 <https://ensafnews.com/17757/> [accessed 28/10/2024]

228 Johnson, *National Security Intelligence*, p. 167.

۲۲۹ در آمریکا هم نقش اصلی افشای فساد بر عهده رسانه‌ها است. جانسون نقل می‌کند که با اینکه نظارت بر نهادهای اطلاعاتی باید توسط رئیس‌جمهور و کنگره انجام گیرد، در عمل، نمایندگان کنگره نشست‌های پنهان بررسی نهادهای اطلاعاتی را ترجیح نمی‌دهند، زیرا نمی‌توانند بر اساس آن نشست‌ها که در عرصه عمومی اطلاع‌رسانی نمی‌شود برای خود کسب اعتبار کنند. در واقع، دغدغه اصلی آنان انتخاب مجددشان است و همواره دنبال کارهایی می‌گردند که در این زمینه آن‌ها را یاری کند. نمونه‌هایی که جانسون در کتاب خود می‌آورد که باعث رو شدن مشکلات دستگاه‌های اطلاعاتی شده، معمولاً برپایه گزارش رسانه‌های آمریکایی اتفاق افتاده است. همان، ص ۱۷۵.

230 <https://images.hamshahrionline.ir/hamnews/1377/771016/SIASI.HTM#siasi2> [accessed 28/10/2024]

231 <https://ensafnews.com/217443/> [accessed 28/10/2024]

232 <https://www.khabaronline.ir/news/1830790/> [accessed 28/10/2024]

233 <https://ensafnews.com/300512/> [accessed 28/10/2024]

234 <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1402/04/01/2914786/> [accessed 28/10/2024]

فصل ششم: از استعمار در سایه تا مرگ بر شیطان بزرگ

۱ روح‌الله خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۱، ص ۱۰۴.

۲ آرشیو بنیاد نشر آثار شهید بهشتی.

۳ حسینعلی منتظری، *انتقاد از خود: آیت‌الله منتظری* (قم: بی‌نا، ۱۳۹۸)، ص ۱۹۰.

۴ ابوالحسن بنی‌صدر، *خاطرات ابوالحسن بنی‌صدر (اولین رئیس‌جمهوری ایران)*، به کوشش حمید احمدی (برلین: انجمن مطالعات و تحقیقات تاریخ شفاهی ایران، ۱۳۸۰)، ص ۱۳۸.

۵ همان، ص ۱۴۷.

6 <https://www.nytimes.com/1974/09/27/archives/shah-rejects-bid-by-ford-for-cut-in-prices-of-oil.html> [accessed 12/11/2024]

77 *ibid.*

۸ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷)، ص ۵۲۶.

9 David Houghton, *US foreign policy and the Iran hostage crisis* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), p. 2.

۱۰ روزنامه کیهان، ۱۴ آبان ۱۳۵۸.

11 Houghton, *US foreign policy and the Iran*, p. 65.

۱۲ روزنامه کیهان، ۱۴ آبان ۱۳۵۸.

13 <https://www.isna.ir/news/8308-04625/> [accessed 17/11/2024]

14 Houghton, *US foreign policy and the Iran*, p. 228.

15 *ibid.*, p. 54.

- 16 <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-oral-histories/jimmy-carter-oral-history> [accessed 12/11/2024]
- 17 Jimmy Carter, *Keeping Faith: memories of a president* (United States: Bantam Books, 1982), p. 458, 566.
- ۱۸ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۱، ص ۲۶۸.
- ۱۹ همان، ص ۸۵.
- 20 Carter, *Keeping Faith*, p. 456.
- ۲۱ روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۲ آبان ۱۳۵۸.
- 22 David Sanger, *The Inheritance: The World Obama Confronts and the Challenges to American Power* (New York: Harmony Books, 2009), p. 30.
- ۲۳ روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳ آبان ۱۳۵۸.
- 24 <http://tarikhirani.ir/fa/news/7377/آیت-الله-موسوی-خوئینی-ها-از-تسخیر-سفارت-آمریکا> [accessed 17/11/2024]
- ۲۵ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۰، ص ۴۹۲.
- ۲۶ محمدرضا مهدوی کنی، *خاطرات آیت الله مهدوی کنی*، تدوین غلامرضا خواجه‌سروی (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵)، صص ۲۱۸-۲۱۹.
- ۲۷ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۳۷۰.
- ۲۸ همان، ص ۳۷۴ (پاورقی).
- ۲۹ روزنامه کیهان، ۱۴ آبان ۱۳۵۸.
- 30 Houghton, *US foreign policy and the Iran*, pp.57-64.
- 31 Carter, *Keeping Faith*, p. 459.
- 32 ibid. p. 485.
- 33 ibid, p. 501, 524.
- 34 ibid, p. 514.
- ۳۵ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۳، ص ۲۱۳.
- ۳۶ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹: انقلاب در بحران*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۴)، ص ۲۶۲.
- ۳۷ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۲، ص ۲۴۲.
- 38 Carter, *Keeping Faith*, p. 572.
- ۳۹ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹*، ص ۴۸۱.
- 40 <https://irdc.ir/fa/news/2788/های-الجزایر-E2%80%8C8%E2%80%80در-بیانیه> [accessed 18/11/2024]
- 41 See Suzanne Maloney, *Iran's Political Economy since the Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), p. 151; see also the following URL: <https://farhikhtegandaily.com/news/68197/اینهان-بیانیه-الجزایر-E2%80%8C8%E2%80%80نیمه> [accessed 18/11/2024]
- ۴۲ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹*، ص ۳۴۶.
- 43 Houghton, *US foreign policy and the Iran*, p. 6; David Farber, *Taken hostage: the Iran hostage crisis and America's first encounter with radical Islam* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005), pp. 182-183.
- 44 Rouhollah Ramazani, *Independence without freedom: Iran's foreign policy* (Charlottesville and London: University of Virginia Press, 2013), p. 311.
- 45 Francis Fukuyama, 'The End of History?', *The National Interest* (vol. 16, Summer 1989), pp. 3-18.
- 46 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992).
- 47 Ofira Seliktar and Farhad Rezaei, *Iran, Israel, and the United States: The Politics of Counter-Proliferation Intelligence* (Maryland and London: 2018), p. 67.
- 48 <https://1997-2001.state.gov/statements/2000/000317.html> [accessed 26/04/2025]
- 49 Seliktar and Rezaei, *Iran, Israel, and the United States*, p. 72.
- 50 <https://www.britannica.com/topic/neoconservatism> [accessed 19/11/2024]
- 51 <https://www.britannica.com/event/September-11-attacks/The-attacks> [accessed 19/11/2024]
- ۵۲ محمدجواد ظریف، *پایاب شکیبایی: برداشت‌هایی از هشت سال وزارت* (تهران: اطلاعات، ۱۴۰۳)، ص ۲۹۵.
- 53 Afshon Ostovar, *Wars of Ambition: The United States, Iran, and the Struggle for the Middle East* (New York: Oxford University Press, 2024), p. 56.
- 54 Seliktar and Rezaei, *Iran, Israel, and the United States*, pp. 68-69.

- 55 Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 42.
- 56 <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2004/02/20040204-4.html> [accessed 19/11/2024]
- 57 <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html> [accessed 19/11/2024]
- ۵۸ ظریف، پایاب شکیبایی، ص ۱۸۳.
- ۵۹ همان، صص ۳۷۳-۳۷۴.
- 60 Richard Beeston, "Two Years on, Iran Is the Only Clear Winner of War on Saddam," *The Times* (London) (September 23, 2005), p. 46 quoted in Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 70.
- 61 Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 310.
- 62 Gilles Kepel, *Bad Moon Rising: a chronicle of the Middle East today*, translated by Pascale Ghazaleh (London: Saqi Books, 2003), pp. 128-129.
- 63 Gilles Kepel, 'Al Qaeda's New Front: PBS's Interview with Gilles Kepel', (www.pbs.org).
- 64 Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, translated by Pascale Ghazaleh (Cambridge: Harvard University Press, 2004), p. 293.
- 65 <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2005/01/text/20050107-4.html> [accessed 20/11/2024]
- 66 Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 78.
- 67 Seliktar and Rezaei, *Iran, Israel, and the United States*, p. 79.
- 68 *ibid*, p. 93.
- 69 *ibid*.
- 70 Sanger, *The Inheritance*, p. 48; Ostovar, Afshon, *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guard* (New York: Oxford University Press, 2016), p. 164. The text of the letter is accessible at: http://www.mideastweb.org/iranian_letter_of_2003.htm [accessed 25/11/2024].
- 71 Sanger, *The Inheritance*, p. 48.
- 72 *ibid*, p. 49.
- 73 *ibid*, p. 50.
- 74 Seliktar and Rezaei, *Iran, Israel, and the United States*, pp. 100-101.
- 75 Sanger, *The Inheritance*, p. 64.
- 76 *ibid*, p. 71.
- 77 *ibid*, p. 85.
- 78 *ibid*, p. xxviii.
- 79 Samuel Huntington, 'The clash of civilizations?' *Foreign Affairs* (vol. 72, no. 3, Summer 1993), pp. 22-49; Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order* (New York: Simon & Schuster, 1997).
- 80 Sanger, *The Inheritance*, p. 11.
- 81 *ibid*, p. 107.
- 82 *ibid*, p. 96.
- 83 Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 103.
- 84 *ibid*.
- 85 *ibid*, p. 135.
- ۸۶ محمدجواد ظریف و دیگران، راز سر به مهر: برجام؛ کوششی سترگ برای حقوق، امنیت و توسعه ایران (تهران: اطلاعات، ۱۴۰۰)، ج ۱، ص ۱۶۱.
- ۸۷ همان، ص ۲۲۱.
- ۸۸ همان، ص ۳۱۹.
- ۸۹ همان، ص ۳۴۳.
- ۹۰ همان، ص ۳۵۴.
- 91 Narges Bajoghli, Vali Nasr, Djavad Salehi-Isfahani, and Ali Vaez, *How Sanctions Work: Iran and the Impact of Economic Warfare* (Stanford: Stanford University Press, 2024), p. 115.
- 92 https://ballotpedia.org/Iran_nuclear_agreement:_Congressional_review [accessed 26/11/2024].
- 93 Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 200.
- 94 *ibid*, p. 234.
- ۹۵ محسن رفیق دوست، برای تاریخ می گویم: خاطرات محسن رفیق دوست، نویسنده: سعید علامیان (تهران: سوره مهر، ۱۴۰۲) جلد دوم، ص ۱۴۱.
- ۹۶ سمیعی، نبرد قدرت در ایران، ص ۴۱۹.
- ۹۷ همان، ص ۵۵۳ و ۵۵۵.
- ۹۸ همان، ص ۵۳۰.
- 99 Graham Fuller, *The Future of Political Islam* (London: Palgrave Macmillan, 2003), p. 152.
- 100 John Mearsheimer and Stephen Walt, 'The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy' *London Review of Books* (Vol. 28, No. 6,

March 23, 2006), available online at www.lrb.co.uk.

101 <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/10/20011007-8.html> [accessed 28/11/2024]

۱۰۲ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۱۳.

۱۰۳ در فصل چهارم به افزایش تولید نفت در زمان جنگ اشاره کردیم. برای دوران سازندگی و برجام، به ترتیب منابع زیر را ببینید.

Maloney, *Iran's Political Economy*, p. 385; Seliktar and Rezaei, *Iran, Israel, and the United States*, p. 192.

۱۰۴ در ۱۸ شهریور ۹۴ وی در یک سخنرانی خطاب به اسرائیل گفت: «شما ۲۵ سال آینده را نخواهید دید».

<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=32622> [accessed 30/11/2024]

105 Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (New York, 1979), quoted in Rouhollah Ramazani, *Independence without freedom: Iran's foreign policy* (Charlottesville and London: University of Virginia Press, 2013), p. 170.

۱۰۶ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۰، ص ۵۰۳.

۱۰۷ روزنامه اطلاعات، ۶ اردیبهشت ۱۳۶۹

108 <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=407> [accessed 26/11/2024]

109 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21996> [accessed 26/11/2024]

۱۱۰ ظریف و دیگران، *راز سر به مهر*، ص ۱۹۸.

۱۱۱ همان، ص ۲۰۰.

112 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=48356> [accessed 26/11/2024]

113 <https://www.aparat.com/v/a4545nm> [accessed 26/11/2024]

۱۱۴ ظریف، *پایاب شکیبایی*، ص ۳۰۱.

۱۱۵ همان، ص ۲۶۲.

۱۱۶ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۰۶.

۱۱۷ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۴۰۰.

۱۱۸ ظریف، *پایاب شکیبایی*، ص ۲۹۶.

۱۱۹ همان.

120 Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 9.

121 Ramazani, *Independence without freedom*, p. 196.

122 *ibid*, p. 209.

123 Ostovar, *Wars of Ambition*, p. 3.

124 *ibid*, p. 124.

125 *ibid*, p. 186.

126 *ibid*, p. 193.

۱۲۷ سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، *سالنامه آماری ۱۳۵۵ کشور* (دی ۱۳۵۵)، ص ۴۶۷ و ۴۷۹.

۱۲۸ سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، *سالنامه آماری کشور ۱۴۰۱ کشور* (۱۴۰۲)، ص ۴۱۹.

۱۲۹ ظریف، *پایاب شکیبایی*، ص ۳۳۱.

۱۳۰ همان، ص ۳۳۲.

فصل هفتم: ضدانقلاب

۱ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷)، ص ۴۳.

۲ حامد اسماعیلیون در سخنان خود در آن نشست به این الگوبرداری اذعان می‌کند.

3 <https://hammihanonline.ir/سیاست-۵۵۴۸/۱۸-بخش-سیاست> [accessed 3/12/2024]

4 <https://govtribe.com/vendors/masih-alinejad-7dek1#related-federal-contract-awards-table> [accessed 28/04/2025]

۵ حمیدرضا جلالی‌پور، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران: تلاش‌های چهل ساله ملت و دولت ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷* (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۴۰۰)، ص ۳۶۰.

6 <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/kurdish-population-by-country> [accessed 12/12/2024]

7 Kerim Yildiz and Tanyel Taysi, *The Kurds in Iran: The Past, Present and Future* (London: Pluto Press, 2007), pp. 5-6.

8 Yildiz and Taysi, *The Kurds in Iran*, p. 2.

۹ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۴۱۱.

10 Yildiz and Taysi, *The Kurds in Iran*, p. 5.

۱۱ سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، *آمارنامه استان کردستان* (آبان ۱۳۵۸).

۱۲ جلالی‌پور، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ص ۲۱۶. البته از مطالعه آثار مفتی‌زاده روشن می‌شود که دامنه اطلاعات وی خیلی از شریعتی محدودتر بوده است.

۱۳ زینب مرادی‌پور، *گریز از مرکز: روایتی از حملات ضدانقلاب به مراکز نظامی در کردستان (۱۳۵۸-۱۳۵۷)* (تهران: انتشارات ایران، ۱۴۰۱)، ص ۱۷۶.

۱۴ همان، ص ۱۷۳.

۱۵ همان، ص ۱۷۸.

۱۶ مصطفی چمران، *کردستان* (تهران: انتشارات دفتر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۹) [بارگذاری شده از سایت پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه و شماره صفحات بر اساس فایل پی‌دی‌اف]، ص ۱۶.

۱۷ مرادی‌پور، *گریز از مرکز*، ص ۱۸۳.

۱۸ همان، ص ۲۳۹.

۱۹ همان، ص ۲۴۳.

۲۰ همان، ص ۳۵۶.

۲۱ چمران، *کردستان*، ص ۳۳.

۲۲ همان، ص ۳۴.

۲۳ همان، ص ۳۷.

۲۴ مرادی‌پور، *گریز از مرکز*، ص ۳۶۲.

۲۵ چمران، *کردستان*، ص ۴۰.

۲۶ همان، صص ۴۸-۴۹.

۲۷ همان، ص ۵۰.

۲۸ مرادی‌پور، *گریز از مرکز*، ص ۳۶۸.

۲۹ چمران، *کردستان*، ص ۲۷.

۳۰ *صحیفه امام خمینی*، ج ۹، ص ۲۸۵.

۳۱ چمران، *کردستان*، ص ۲۰.

۳۲ مرادی‌پور، *گریز از مرکز*، ص ۳۸۲.

۳۳ همان، ص ۳۸۴.

۳۴ همان، ص ۴۱۷.

35 Mehran Mazinani, 'On the Problem of the Victim/Perpetrator Dichotomy: The Massacre of Kurds (Iran, 1979)', *Studies in Ethnicity and Nationalism* (Vol. 14, No. 2, 2014), pp. 289-301.

۳۶ چمران، *کردستان*، ص ۱۸.

۳۷ همان، ص ۱۰ و ۲۴.

۳۸ همان، ص ۵۵.

۳۹ جلالی‌پور، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ص ۲۲۸.

40 Ervand Abrahamian, *Radical Islam: The Iranian Mojahedin* (London: I.B. Tauris, 1989), pp. 222-223.

۴۱ احمد مفتی‌زاده، *حکومت اسلامی* (تدوین شورای مدیریت مکتب قرآن، بی‌تا).

۴۲ حسین محمدی‌سیرت و محمد بختیاری، «بررسی تطبیقی عملکرد حزب دموکرات کردستان ایران و عراق در دفاع مقدس»، *مطالعات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس* (دوره جدید، سال دوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۵)، صص ۱۲۷-۱۵۴.

۴۳ مجید محمدی و دیگران، «احزاب ضدانقلاب کردی ایران؛ پیامدهای دموکراسی انجمنی کردستان عراق بر احزاب ضدانقلاب کردی ایران»، *پژوهش‌های راهبردی سیاست* (دوره ۱۱، شماره ۴۳، زمستان ۱۴۰۱)، صص ۷۳-۱۰۶.

44 Yildiz and Taysi, *The Kurds in Iran*, p. 4.

45 *ibid*, p. 117.

۴۶ محمد عبدالحی و محمد قادرزاده، «هویت جمعی غالب کردها در کشورهای ایران و عراق»، *فصلنامه علمی پژوهشی نامه علوم اجتماعی* (دوره ۱۷، شماره ۳۶، ۱۳۸۸)، صص ۱-۲۵.

۴۷ آوات ایرانی، *گروه تروریستی پژاک: از آپوگرایی در ارتفاعات قندیل تا سودای کردستان بزرگ* (تهران: خبرگزاری پارس، ۱۳۹۲)، ص ۶۶.

۴۸ همان، ص ۶۰.

۴۹ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۴۱۱.

۵۰ همان، صص ۵۷۹-۵۸۳.

۵۱ *روزنامه اطلاعات*، اول بهمن ۵۷.

52 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 173. A table of names and details for the central leadership is displayed in p. 174.

53 *ibid*, p. 176.

54 *ibid*, p. 189.

55 *ibid*, p. 175.

۵۶ آخرین شماره‌ای که در سایت سازمان قرار دارد، شماره ۱۰۸۹ سال ۱۳۹۶ است.

57 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 229.

۵۸ سید محمود سادات و مریم فتاحی، «عوامل جذب زنان به سازمان مجاهدین خلق ایران (۱۳۵۷-۱۳۶۰)» *پژوهشنامه متین* (سال ۲۴، شماره ۹۴، بهار ۱۴۰۱)، صص ۱۰۷-۱۲۷.

59 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 227.

60 Sina Emami and Mohammad Samiei, 'The Fantasmatic Exodus: The People's Mojahedin Organisation of Iran's Departure from the Political Mainstream (1979-1989)', forthcoming.

۶۱ *روزنامه مجاهد*، شماره ۱، اول مرداد ۵۸.

۶۲ یحیی فوزی، «استراتژی و عملکرد سازمان مجاهدین خلق در برخورد با جمهوری اسلامی» *پژوهشنامه متین* (دوره ۹، شماره ۳۴-۳۵، ۱۳۸۶)، صص ۸۹-۱۱۲.

۶۳ امام خمینی در سال ۶۰ که اصطکاک با سازمان بالا گرفته بود، طی نطقی در ذم مجاهدین خلق گفت: «منافقین که [کتاب] شناخت‌شان را اشخاصی که مطالعه کرده‌اند، می‌دانند چیست»، نک: خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۴، ص ۴۵۱.

۶۴ به عنوان نمونه نگاه کنید به: اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۱۱۶.

65 Ostovar, Afshon, *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guard* (New York: Oxford University Press, 2016), p. 50.

۶۶ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰: عبور از بحران*، به اهتمام یاسر هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۷۸)، ص ۲۲۸.

۶۷ *روزنامه مجاهد*، شماره ۳، ۱۵ مرداد ۵۸، صص ۷-۸ و ۱۱.

۶۸ این تندروی‌ها حتی پس از این پیگیری می‌شد که امام خمینی در ۲۳ اردیبهشت ۵۸ در حکمی خطاب به مهدی هادوی، دادستان دادگاه انقلاب اسلامی، مقرر می‌دارد: «در غیر از دو مورد زیر:

۱. کسی که ثابت شود آدم کشته است؛

۲. کسی که فرمان کشتار عمومی داده است و یا مرتکب شکنجه‌ای شده که منجر به مرگ شده باشد؛

هیچ دادگاهی حق ندارد حکم اعدام صادر کند و نباید اشخاص در غیر از دو مورد مذکور اعدام شوند. تخلف از این امر جرم است و موجب ثبوت قصاص.» خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۷، ص ۲۷۴.

۶۹ *روزنامه کیهان*، ۲۳ مرداد ۵۸، ص ۹.

70 Vladimir Kuzichkin, *Inside the KGB: My Life in Soviet Intelligence* (New York: Pantheon Books, 1991), p. 261.

71 *ibid*, p. 266.

72 *ibid*.

73 *ibid*, p. 267.

۷۴ سعید حجاریان، «منبع ما در سفارت شوروی از قصد فرار کوزیچکین مطلع شده بود: گفت‌وگو با سعید حجاریان از کارنامه حزب توده پس از انقلاب اسلامی تا آخرین ملاقات کیانوری»، *اندیشه پویا* (شماره ۳۸، مهر و آبان ۱۳۹۵)، صص ۶۸-۷۴.

75 Farhang Jahanpour, 'Iran: the rise and fall of the Tudeh Party', *The World Today*, (Vol. 40, No. 4, Apr., 1984), pp. 152-159.

76 <http://emam.com/posts/view/1516/۲۹٪-آزادی-۲۸٪-عنایت-اسلام-به-آزادی> [accessed 24/12/2024]

- ۷۷ روزنامه *اطلاعات*، ۵ تیر ۵۸، ص ۱۲.
- ۷۸ همان، ۱۰ تیر، ص ۱۱.
- 79 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 192.
- ۸۰ روزنامه *اطلاعات*، ۲۱ مرداد ۵۸، ص ۱۲.
- 81 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 197.
- ۸۲ فوزی، «استراتژی و عملکرد سازمان مجاهدین خلق».
- ۸۳ روزنامه *اطلاعات*، ۱۶ فروردین ۵۹، ص ۹.
- 84 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 202.
- ۸۵ روزنامه *جمهوری اسلامی*، ۱۳ آبان ۵۹، ص ۳.
- ۸۶ روزنامه *اطلاعات*، ۱۶ اسفند ۵۹.
- 87 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 216.
- ۸۸ روزنامه *اطلاعات*، ۱۶ اسفند ۵۹.
- ۸۹ همان، ص ۱۲.
- ۹۰ روزنامه *مجاهد*، ۳ اردیبهشت ۶۰، ص ۵.
- ۹۱ همان، ۱۰ اردیبهشت ۶۰، ص ۱ و ۳ و ۷.
- ۹۲ روزنامه *اطلاعات*، ۸ اردیبهشت ۶۰، ص ۲.
- 93 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 217.
- ۹۴ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۴، صص ۳۲۸-۳۳۱.
- ۹۵ روزنامه *مجاهد*، ۱۷ اردیبهشت، ص ۱ و ۲ و ۳۱.
- ۹۶ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۴، ص ۳۴۲.
- ۹۷ روزنامه *مجاهد*، ۳۱ اردیبهشت، ص ۳.
- ۹۸ بنی صدر بعدها در خاطرات خود می گوید که در آن زمان قصد کودتا داشته است ولی چون در تهران ارتش فقط دو گردان نیرو داشت، در حالی که برای کودتا دو لشکر نیاز بود، از این کار صرف نظر می کند. البته او چون طرف مقابل را غیرقانونی می دانسته، این کار را کودتا تلقی نمی کند. ابوالحسن بنی صدر، *خاطرات ابوالحسن بنی صدر (اولین رئیس جمهوری ایران)*، به کوشش حمید احمدی (برلین: انجمن مطالعات و تحقیقات تاریخ شفاهی ایران، ۱۳۸۰)، ص ۱۳۷.
- ۹۹ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۴، ص ۴۲۰.
- ۱۰۰ فوزی، «استراتژی و عملکرد سازمان مجاهدین خلق».
- ۱۰۱ روزنامه *مجاهد*، ۲ تیر ۶۰، ص ۱.
- ۱۰۲ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۴، ص ۴۵۱.
- ۱۰۳ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۰*، ص ۳۰۲.
- ۱۰۴ همان، ص ۳۳۳.
- ۱۰۵ همان، ص ۵۰۴.
- ۱۰۶ همان، ص ۴۲۵ (پاورقی).
- ۱۰۷ برای نمونه نک: مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی، *سازمان مجاهدین خلق؛ پیدایی تا فرجام (۱۳۸۴-۱۳۴۴)* (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی، ۱۳۸۵) ج ۳، ص ۱۵۷؛ Abrahamian, *Radical Islam*, p. 225.
- 108 Ronen Cohen, *The rise and fall of the Mojahedin Khalq, 1987-1997: their survival after the Islamic revolution and resistance to the Islamic Republic of Iran* (Brighton and Portland: Sussex Academic Press, 2009), p. 60.
- 109 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 245.
- 110 ibid.
- ۱۱۱ بنی صدر، *خاطرات*، ص ۱۵۶.
- 112 Abrahamian, *Radical Islam*, pp. 248-249.
- 113 Emami and Samiei, 'The Fantasmatic Exodus'.
- ۱۱۴ بنی صدر، *خاطرات*، ص ۱۵۵.
- 115 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 250.

۱۱۶ روزنامه مجاهد، ۱۵ فروردین ۶۴، ص ۲۵-۲۶.

۱۱۷ همان، ص ۲۶.

۱۱۸ همان.

۱۱۹ همان، ص ۲۲.

۱۲۰ همان.

۱۲۱ همان.

122 Abrahamian, *Radical Islam*, p. 254.

123 *ibid*, p. 260.

124 *ibid*, p. 253.

125 Cohen, *The rise and fall of the Mojahedin Khalq*, p. 61.

126 *ibid*, p. 64.

127 *ibid*, p. 63.

128 *ibid*, p. 64.

129 *ibid*, p. 67.

130 *ibid*, p. 68; see also p. 128.

131 *ibid*, p. 73.

132 *ibid*, p. 76.

۱۳۳ مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، *سازمان مجاهدین خلق*، ج ۳، ص ۳۱۹.

۱۳۴ همان، ص ۳۲۸.

135 Sina Emami and Mohammad Samiei, 'Opposing the Islamic Republic of Iran perpetually: The People's Mojahedin Organisation of Iran's institutionalisation of partial enjoyment (1984-2003)' forthcoming.

136 Cohen, *The rise and fall of the Mojahedin Khalq*, p. 133.

137 *ibid*, p. 129.

138 *ibid*, p. 138.

139 *ibid*, p. 120.

140 *ibid*.

141 *ibid*, p. 138.

142 *ibid*, p. 171.

143 <https://www.theguardian.com/world/2003/jun/23/iran.france> [accessed 30/12/2024]

144 <https://www.aparat.com/v/n15c4rz> [accessed 30/12/2024]

۱۴۵ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۴۰۴.

۱۴۶ همان، ص ۴۷۶ و ۵۱۰.

147 Jeremy Friedman, 'The Enemy of My Enemy: The Soviet Union, East Germany, and the Iranian Tudeh Party's Support for Ayatollah Khomeini', *Journal of Cold War Studies* (20, no. 2, Spring 2018), pp. 3-37.

148 Kuzichkin, *Inside the KGB*, p. 291.

149 Jahanpour, 'Iran: the rise and fall of the Tudeh Party'.

۱۵۰ مهدی پرتوی، «آرمان‌شهر کیانوری کابوس‌شهر بود»، *اندیشه پویا* (شماره ۳۸، مهر و آبان ۱۳۹۵)، صص ۷۵-۹۵.

151 Jahanpour, 'Iran: the rise and fall of the Tudeh Party'; Kuzichkin, *Inside the KGB*, p. 291.

152 Friedman, 'The Enemy of My Enemy'.

۱۵۳ پرتوی، «آرمان‌شهر کیانوری»، Kuzichkin, *Inside the KGB*, p. 284, 289, 339.

154 Kuzichkin, *Inside the KGB*, p. 272.

۱۵۵ پرتوی، «آرمان‌شهر کیانوری».

۱۵۶ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۱: پس از بحران*، به اهتمام فاطمه هاشمی (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۰)، ص ۲۶۱.

۱۵۷ همان، ص ۲۶۵، ۲۷۳، ۲۷۵، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۵۳، ۳۸۰.

158 Kuzichkin, *Inside the KGB*, p. 288.

159 Jahanpour, 'Iran: the rise and fall of the Tudeh Party'.

۱۶۰ نورالدین کیانوری، *خاطرات نورالدین کیانوری* (تهران: اطلاعات، ۱۳۸۸).

۱۶۱ روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۶۲.

۱۶۲ نورالدین کیانوری، «توده‌ای‌ها برای انقلاب ۵۷ از هیچ جان‌فشانی دریغ نکردند!»، *راه توده* (بخشی از مقاله کیانوری در ۹ اردیبهشت ۷۸)

۱۶۳ سعید حجاریان، «منبع ما در سفارت شوروی»؛ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹: انقلاب در بحران*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۴)، ص ۱۴۰.

فصل هشتم: توده‌های مردم

- ۱ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷)، ص ۶۵۸.
- ۲ محمد سمیعی، «نقش سیاسی توده‌ها در ایران معاصر، بازخوانی و تحلیل تأثیر توده‌ها در تحولات سیاسی»، *فصلنامه سیاست* (دوره ۴۹، شماره ۲، شهریور ۱۳۹۸)، صص ۳۷۳-۳۹۳.
- ۳ همان.
- ۴ روح‌الله خمینی، *نامه‌ای از امام موسوی کاشف‌الغطاء* (بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۵۶).
- ۵ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۸، ص ۲۸۰.
- ۶ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸: انقلاب و پیروزی*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۳)، ص ۲۲۸.
- ۷ اکبر هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹: انقلاب در بحران*، زیر نظر محسن هاشمی، به اهتمام عباس بشیری (تهران: دفتر نشر معارف انقلاب، ۱۳۸۴)، ص ۱۳۶.
- ۸ آصف بیات، *سیاست خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران*، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی (تهران: پردیس دانش، ۱۳۹۱)، ص ۲۱۵.
- ۹ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال‌های ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸*، ص ۲۷۵.
- ۱۰ هاشمی رفسنجانی، *کارنامه و خاطرات سال ۱۳۵۹*، صص ۷۹-۸۲.
- ۱۱ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۶۶؛ نیز نگاه کنید:
- Ervand Abrahamian, *Radical Islam: The Iranian Mojahedin* (London: I.B. Tauris, 1989), p. 11.
- ۱۲ ابوالحسن بنی‌صدر، *خاطرات ابوالحسن بنی‌صدر (اولین رئیس‌جمهوری ایران)*، به کوشش حمید احمدی (برلین: انجمن مطالعات و تحقیقات تاریخ شفاهی ایران، ۱۳۸۰)، ص ۷۲.
- ۱۳ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۳۴.
- ۱۴ روزنامه *ایران*، ۲۰ اسفند ۱۳۹۶.
- ۱۵ عباس آخوندی، *اقتصاد سیاسی ایران: مجموعه یادداشت‌ها و گفت‌وگوها درباره سیاست‌گذاری اقتصادی در ایران* (تهران: دنیای اقتصاد، ۱۴۰۰)، ج ۲، ص ۱۷۰.
- 16 Ernesto Laclau, "Populism: What's in a Name?", in F. Panizza (ed.), *Populism and the Mirror of Nature* (London: Verso, 2005) pp. 33-49.
- ۱۷ سمیعی، «نقش سیاسی توده‌ها در ایران معاصر».
- 18 Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (New York: Random House, 1978); Cristina Fominaya, 'Debunking Spontaneity: Spain's 15-M/Indignados as Autonomous Movement' in *Social Movement Studies* (Volume 14, 2015 - Issue 2), pp. 142-163.
- ۱۹ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۳۸.
- ۲۰ این‌جا شبکه‌های مجازی مقصود نیست. بلکه شبکه‌های ارتباطات فیزیکی مثلاً حضور مردم در مساجد و حسینیه‌ها که در دفتر نخست به آن اشاره کردیم، مد نظر است، همان، ص ۶۶۶.
- ۲۱ برای سیر تاریخی نظریه‌های انقلاب نگاه کنید به:
- Berch Berberoglu (editor), *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019); Benjamin Abrams, *The rise of the masses: spontaneous mobilization and contentious politics* (Chicago: The University of Chicago Press, 2023), chapter 2.
- ۲۲ این‌جا منظور از سرمایه اجتماعی، سرمایه‌ای است که از شبکه‌های مردمی با هنجارهای مشترک و اعتماد درون شبکه حاصل می‌شود و مردم می‌توانند بر پایه آن سرمایه،

- کارهای جمعی انجام دهند، روبرت پاتنام، «جامعه برخوردار، سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی»، در *سرمایه اجتماعی اعتماد، دموکراسی و توسعه*، به کوشش کیان تاجبخش، تهران: نشر شیرازه، ۱۳۸۴، صص ۹۱-۱۱۳.
- ۲۳ مقصود از سرمایه فرهنگی، توان مفهوم سازی، نماد سازی، نهاد سازی و کلیه کارهای فرهنگی است که مردم را برای مقاومت در مقابل حکومت قانع می سازد. به منبع زیر مراجعه کنید:
- Ben Manski, 'Methodological approaches to movement waves and the making of history' in *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation* edited by B. Berberoglu (Cham: Palgrave Macmillan, 2019) pp.35-63.
- 24 Gustave le Bon, *The Crowd: a study of the popular mind* (Auckland: The Floating Press, 2009), p 33, 42.
- 25 Laclau, "Populism: What's in a Name?".
- 26 Asef Bayat, *Revolution without revolutionaries: making sense of the Arab Spring* (Stanford: Stanford University Press, 2017), p. 2.
- 27 Nadia et Hamour, Mohammad Abdi, "Les leçons du printemps arabe", *Lemonde.fr*, 09/03/2011.
- 28 Olivier Roy, *Globalized Islam: the Search for a New Ummah*, (New York: Colombia University Press, 2004), p. 168.
- 29 Abrams, *The rise of the masses*, p. 93.
- ۳۰ محمد سمیعی، *خانواده در بحران: کشاکش الگوهای سنت و مدرنیته* (تهران: اطلاعات، ۱۳۹۳)، صص ۱۴۹-۱۷۴.
- 31 <https://www.fool.com/money/research/average-household-debt/#:~:text=According%20to%20Experian%2C%20average%20total,total%20consumer%20debt%20was%20%2492%2C727.> [accessed 18/01/2025]
- 32 Bayat, *Revolution without revolutionaries*, p. 167, 172, 174, 177.
- ۳۳ این برگرفته از شعاری است که بر روی یک پلاکارد در تظاهرات مصر نوشته شده بود که «نصف ثوره؛ لیست ثوره» و تصویر آن در منبع زیر آمده است:
- Bayat, *Revolution without revolutionaries*, p. 167.
- 34 *ibid*, p. 12, 205.
- 35 *ibid*, p. 210.
- 36 Asef Bayat, *Life as Politics: How ordinary people change the Middle East* (Stanford: Stanford University Press, 2013), p. 15, 20-21, 23-24.
- ۳۷ آصف بیات، *سیاست های خیابانی: جنبش تهی دستان در ایران*، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی (تهران: پردیس دانش، ۱۳۹۱)، صص ۲۲-۲۴.
- ۳۸ همان، ص ۲۹۰.
- ۳۹ حمید بصیرت منش و انسیه باصری، «نقش حاشیه نشینان شهری در انقلاب ۱۳۵۷ (با تکیه بر حاشیه نشینان شهر تهران)»، *دوفصلنامه تاریخنامه انقلاب* (سال ششم، شماره ۲-۱، مهر ۱۴۰۱). صص ۳۵-۵۸.
- 40 Asef Bayat, *Street Politics: Poor People's Movements in Iran* (New York: Columbia University Press, 1997), p. 99.
- [چون ترجمه این قسمت از کتاب اشتباه بود، به اصل منبع انگلیسی ارجاع شده است.]
- ۴۱ سایت شهرداری تهران قابل دسترسی در:
- <https://www.tehran.ir/تهران/درباره-تهران/> [accessed 21/01/2025]
- ۴۲ روزنامه *اطلاعات*، ۱ اسفند ۵۸، ص ۱.
- 43 Bayat, *Street Politics*, pp.76-77. [چون ترجمه این قسمت از کتاب اشتباه بود، به اصل منبع انگلیسی ارجاع شده است.]
- ۴۴ در منبع اصلی به اشتباه جنوب شرقی نوشته شده است.
- 45 Bayat, *Street Politics*, p 79. [چون ترجمه این قسمت از کتاب اشتباه بود، به اصل منبع انگلیسی ارجاع شده است.]
- ۴۶ حمیدرضا جلایی پور، *جامعه شناسی سیاسی ایران: تلاش های چهل ساله ملت و دولت ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۷* (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۴۰۰)، ص ۱۱۷.
- 47 Bayat, *Street Politics*, p 107.
- ۴۸ سمیعی، *خانواده در بحران*، ص ۳۹.
- ۴۹ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۶، ص ۳۰۰.
- ۵۰ علی اسدی و مجید تهرانیان، *صدایی که شنیده نشد: نگرش های اجتماعی فرهنگی و توسعه نامتوازن در ایران*، به کوشش عباس عبدی و محسن گودرزی (تهران: نشر نی، ۱۳۹۸)، ص ۲۱۶.
- ۵۱ خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۶، ص ۵۲۱.
- ۵۲ *سالنامه آماری ۱۴۰۱*، جدول ۲۶-۱۷، ص ۶۴۰.
- ۵۳ همان.
- ۵۴ *سالنامه آماری کشور سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی*، جدول ۵۱، ص ۱۰۶.

- ۵۵ *سالنامه آماری ۱۴۰۱*، جدول ۱-۴، ص ۱۷۹.
- ۵۶ *سالنامه آماری کشور سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی*، جدول ۲، ص ۵۰.
- ۵۷ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۳۶۳.
- ۵۸ محمد سمیعی، سیدعلی مرتضویان، امید علی احمدی، *مطالعه دلایل اجتماعی فرهنگی گرایش به حجاب: مطالعه موردی بازدیدکنندگان نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران (۱۳۹۱)*.
- ۵۹ سمیعی، *خانواده در بحران*، ص ۱۹۳.
- ۶۰ در این زمینه فصل دوم کتاب بالا با عنوان «روند گسست خانواده در غرب».
- ۶۱ همان، ص ۲۳۰.
- ۶۲ دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم* (تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۵)، ص ۲۲۱.
- ۶۳ همان، ص ۲۴۵.
- ۶۴ همان، ص ۲۲۴.
- ۶۵ همان، ص ۲۳۷.
- ۶۶ همان، ص ۲۴۳.
- ۶۷ همان، ص ۲۵۸.
- ۶۸ همان، ص ۲۶۳.
- ۶۹ مرکز طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، *پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج چهارم* (تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۴۰۲).
- ۷۰ دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج دوم* (تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۲)، صص ۱۳۷-۱۶۶.
- ۷۱ اسدی و تهرانیان، *صدایی که شنیده نشد*، صص ۲۳۳-۲۳۹.
- ۷۲ سازمان امور اجتماعی کشور مرکز ملی مطالعات، رصد و پیوست اجتماعی وزارت کشور، *پیمایش ملی بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در کشور* (تهران: وزارت کشور، مرکز ملی مطالعات، رصد و پیوست اجتماعی، ۱۳۹۷)، صص ۵۹۹ و ۶۰۱.
- 73 Stuart Hall, *Encoding and Decoding in the television discourse*, Discussion Paper (University of Birmingham, Birmingham, 1973).
- 74 James Curran, and Jean Seaton, *Power without Responsibility: Press, Broadcasting and the Internet in Britain* (London and New York: Routledge, 2003), p. 89.
- 75 Steven Chaffee and Miriam Metzger, "End of Mass Communication?" *Mass Communication & Society* (vol. 4, no. 4, 2001), pp. 365-379.
- 76 <https://www.shora-gc.ir/fa/news/1760/> [accessed 4/02/2025]
- ۷۷ نقل شده در *روزنامه همشهری*، ۱۶ بهمن ۱۴۰۳.
- ۷۸ همان.
- 79 Emily Blout, *Media and Power in Modern Iran: Mass Communication, Ideology, and the State* (London: I B Tauris, 2023), p. 70.
- ۸۰ *روزنامه کیهان*، ۱۶ فروردین ۱۳۷۳، ص ۳.
- 81 Blout, *Media and Power in Modern Iran*, p. 74, 88.
- ۸۲ غلامرضا حسنی درمیان و محمود تیموری، «آسیب‌شناسی تأثیر شبکه‌های ماهواره‌ای فارسی‌زبان بر هویت: فراتحلیل پژوهش‌های موجود»، *پژوهش‌های ارتباطی* (سال بیست و هشتم، شماره ۳، پیاپی ۱۰۷، پاییز ۱۴۰۰) صص ۴۳-۶۷.
- ۸۳ همان، به نقل از مرکز تحقیقات صداوسیما، *نظرسنجی از مردم تهران و ۳۱ شهر دارای مراکز صداوسیما درباره شبکه‌های ماهواره‌ای* (۱۳۹۲).
- ۸۴ همان.
- 85 Blout, *Media and Power in Modern Iran*, p. 95.
- 86 *ibid*, p. 96.
- 87 *ibid*, p. 98.
- 88 *ibid*, pp. 135-136.
- 89 <https://datareportal.com/reports/digital-2024-october-global-statshot> [accessed 5/02/2025]
- ۹۰ این بدین معنا است که فقط ۱۸/۳ درصد به اینترنت متصل نیستند. لازم به ذکر است بر اساس داده‌های وبگاه مزبور ۶/۷ درصد از جمعیت ایران بین صفر تا چهار سال و ۸/۱ درصد بالای ۶۵ سال هستند که این افراد نیز جزو کسانی محسوب شده‌اند که از اینترنت استفاده نمی‌کنند. بنابراین، با کسر این افراد باید گفت تقریباً همه ایرانیان به

اینترنت متصل هستند.

91 <https://datareportal.com/reports/digital-2024-iran> [accessed 5/02/2025]

92 رحمان علیزاده، «خوانش مخاطبان از اخبار و سیاست‌های خبری صداوسیما»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات* (پیاپی ۷۱، دوره ۱۹، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲)، صص ۲۶۰-۲۳۳.

93 همان به نقل از جواد افشارکهن و مجتبی هوشمندیاور، «بررسی رابطه میان نگرش سیاسی مخاطبان نخبه و نحوه رمزگشایی آن‌ها از برنامه خبری ۲۰:۳۰ شبکه دو سیما در شهر همدان»، *تحقیقات فرهنگی ایران* (جلد ۸، شماره ۲، ۱۳۹۴)، صص ۷۲-۲۹.

94 Blout, *Media and Power in Modern Iran*, pp. 61-63.

فصل نهم: تحلیل ماندگاری جمهوری اسلامی و ابرچالش‌هایی که با آن مواجه است

۱ صادق طباطبایی، *خاطرات سیاسی - اجتماعی دکتر صادق طباطبایی*، سه جلد (تهران: چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۷)، ج ۳، ص ۲۹۵.

2 Seumas Milne, "Now the Truth Emerges: How the US Fuelled the Rise of ISIS in Syria and Iraq", *The Guardian*, 3/6/2015.

۳ محمد سمیعی، *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟* (تهران: نشر نی، ۱۳۹۷)، ص ۷۶.

۴ محمد سمیعی، «بازاندیشی رابطه تاریخی تحولات سیاسی با تحولات اقتصادی در ایران (۱۳۷۰-۱۳۹۷)»، *پژوهشنامه علوم سیاسی* (دوره ۱۴، شماره ۳، شهریور ۱۳۹۸)، ص ۸۶-۵۹.

5 David Beetham, *The Legitimation of Power*, 2nd edition (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013), p. xi.

۶ سمیعی، *نبرد قدرت در ایران*، ص ۶۵۷.

7 Beetham, *The Legitimation of Power*, p. 16.

8 *ibid*, p. 126, 135-136, 205.

۹ عبدالوهاب فزاتی، *نسبت مرجعیت دینی با نهاد ولایت فقیه* (قم: دفتر تبلیغات اسلامی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی: ۱۳۹۸)، ص ۵۹.

۱۰ روح‌الله خمینی، *صحیفه امام خمینی*، ج ۱۱، ص ۳۴.

www.imam-khomeini.ir/fa/c207_51254/۱۱_صحیفه_امام_-_جلد_۱۱ [accessed 10/03/2024]

11 <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=1290> [accessed 11/03/2024]

12 <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3214> [accessed 11/03/2024]

۱۳ همان، ص ۶۵۸.